

“Sladoled i sunce” – Promatračka misija Europske zajednice i Hrvatska, 1991.–1995.

IVICA MIŠKULIN

Hrvatski institut za povijest, Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje, Slavonski Brod, Republika Hrvatska

U radu autor na temelju izvornog arhivskog gradiva, tadašnje periodike te relevantne literature analizira razloge ustrojavanja, dolazak te djelovanje Promatračke misije Europske zajednice u Hrvatskoj 1991.–1995. Promatračima Europske zajednice – kako se uobičavalo nazivati pripadnike Misije – temeljna je zadaća bila nadgledanje te izvještavanje o provedbi zaključenih sporazuma između sukobljenih strana u Hrvatskoj. Njihovo je djelovanje ovisilo o velikom broju čimbenika na koje Misija u pravilu nije mogla mnogo utjecati.

Ključne riječi: Europska zajednica, Republika Hrvatska, Domovinski rat, internacionalizacija, Promatračka misija Europske zajednice, monitoring, medijacija, izvještavanje.

Uvod ili kratak osvrt o Europskoj zajednici i jugoslavenskoj krizi 1990.–1991.

Političko-društvene promjene na europskome istoku i jugoistoku početkom posljednjega desetljeća prošloga stoljeća predstavljale su proces koji je i pred ostatak europskoga kontinenta postavio neizostavno preispitivanje njegova vanjskopolitičkoga položaja. Naime, upravo će nestanak komunističkih društvenih sustava – od kojih je jedan bio i onaj u Socijalističkoj Federativnoj Republici Jugoslaviji (SFRJ) – pred najvažniju političko-gospodarsku organizaciju zapadnoeuropskih država – Europsku zajednicu (EZ) – postaviti čitav kompleks ponajprije vanjskopolitičkih izazova, ali, posljedično, i unutarnjopolitičkih prestrojavanja. Ipak, neobaviještenom bi promatraču skoro intenzivno uključenje EZ-a u kompleks jugoslavenske krize, a ubrzo i oružanih sukoba, gotovo sigurno predstavljalo neočekivani razvoj događaja; dezintegracija Saveza Sovjetskih Socijalističkih Republika (SSSR) te ujedinjenje Njemačke nedvojbeno su bili procesi koji su odvlačili većinu pozornosti EZ-a. Pored toga, od jugoslavenske federacije mnogo se očekivalo. Zamišljen kao začetak ambicioznog plana političko-gospodarskoga ujedinjenja cjelokupnog europskog kontinenta, EZ, koji je u tom trenutku okupljao dvanaest zemalja članica, upravo je u Jugoslaviji vidio jedno od sljedećih područja svoga širenja. EZ je posebno isticao važnost Jugoslavije: uključenje jedne od država s komunističkim druš-

tvenim uređenjem (iako uz uvjet postupne demokratizacije političkoga sustava) predstavljalo bi važan i motivirajući vanjskopolitički uspjeh EZ-a. Dobri odnosi dviju zajednica najzvučniju su potvrdu dobili u prosincu 1990., kada je u Bruxellesu usvojena posebna Deklaracija o budućim odnosima Jugoslavije i EZ-a. Ipak, pored potvrde dobrih odnosa, ovim je dokumentom određeno nešto još važnije – izriekom je navedeno kako je pridruženje Jugoslavije EZ-u "budući širi institucionalni okvir međusobnih odnosa".¹ No, ponuda je imala i cijenu: određivanje trenutka za otpočinjanje eventualnih pregovora ovisilo je o poduzimanju demokratskih (podjednako u političkom i ekonomskom smislu) reformi u Jugoslaviji.²

Dakako, postojala je i spoznaja o postojanju krize u Jugoslaviji. Višestranački izbori, održani u različitim jugoslavenskim republikama tijekom 1990., EZ-u su možda najjasnije pokazali kako u državi postoje teško premostivi antagonizmi između različitih nacionalnih entiteta, koji mogu dovesti i do njezina raspada, a, u svakom slučaju, bilo je posve vidljivo da se situacija u Jugoslaviji pretvara u sve izravniju prijetnju regionalnoj stabilnosti. I više od toga, postojala je i spoznaja o glavnom uzročniku te krize, tj. o namjeri preobrazbe jugoslavenske federacije u državu s izrazitom srpskom prevlašću od strane srbijanskoga republičkog vodstva. Primjerice, veleposlaniku Nizozemske – države koja će predsjedati EZ-om u razdoblju srpanj–prosinac 1991. – ministar vanjskih poslova Srbije Aleksandar Prlja poručio je polovicom srpnja 1990. kako Srbija neće pristati na mogućnost konfederalne jugoslavenske zajednice te da je Slovenija i Hrvatska na takvo rješenje neće moći prisiliti nikakvim ekonomskim sredstvima.³ Bez obzira na to, vrh EZ-a je sve do potkraj svibnja 1991. svoje nade u rješenje krize polagao gotovo isključivo u saveznoga premijera Antu Markovića i njegov program političke i ekonomske demokratizacije – program koji se, u svojoj biti, još uvijek temeljio na jugoslavenskoj političko-ideološkoj bazi jer ni izdaleka nije pretpostavljao mogućnost raspada države. Takav stav, pored svih negativnih implikacija koje je polučio, ipak nije i nelogičan. On naime predstavlja nastavak pružanja potpore onim snagama u Jugoslaviji u kojima je EZ dobrim dijelom prepoznao nositelja vlastitih zamisli o postupnoj preobrazbi jugoslavenske države, s naglaskom na periodičnoj demokratizaciji.⁴ Ključni element za EZ u tom je trenutku bilo očuvanje jedinstvenosti jugoslavenske federacije. Tijekom druge polovice 1990. i prve polovice 1991. on je javno potvrđen praktički bezbroj puta; primjerice prilikom rasprave o Jugoslaviji na sastanku Ministarskog savjeta EZ-a u drugoj polovici listopada 1990.,⁵ zatim u posebnoj Deklaraciji o Jugoslaviji istoga tijela od 26.

¹ Srđan KERIM, "Jugoslavija i Evropska zajednica", *Međunarodna politika*, Beograd, XLII/1990., br. 979, 2.

² *Isto*.

³ Norberth BOTH, *From Indifference to Entrapment. The Netherlands and the Yugoslav Crisis 1990-1995*, Amsterdam 2000, 72.

⁴ Albert BING, "Hrvatska u međunarodnoj zajednici", *Stvaranje hrvatske države i Domovinski rat*, Zagreb 2006., 306.

⁵ Borislav JOVIĆ, *Poslednji dani SFRJ*, Kragujevac 1996., 219.

ožujka 1991., gdje je navedeno kako, po mišljenju zemalja članica EZ-a, samo "ujedinjena i demokratska Jugoslavija ima najbolje izgleda da se harmonično integriše u Novu Evropu"⁶ te, naposljetku, početkom svibnja 1991., prilikom posjeta visokog izaslanstva EZ-a Beogradu, kada je posebno naglašeno "da, po njihovom uverenju [EZ-a – op. I. M.], raspad Jugoslavije ne bi bio rešenje za njene političke i privredne probleme"⁷. Principijelni stav EZ-a o nužnosti očuvanja cjelovitosti Jugoslavije poslije će se potpuno promijeniti.

Iznošenje mišljenja o krizi nije međutim značilo i izravniju intervenciju EZ-a; do nje će doći tek potkraj lipnja 1991., kada zapadne jugoslavenske republike budu proglasile neovisnost te kada postrojbe Jugoslavenske narodne armije (JNA) budu intervenirale u Sloveniji. U tom je trenutku EZ pred diplomatskim obzirima (za pretpostaviti je kako bi intervenciju prije proglašenja neovisnosti Slovenije i Hrvatske savezne i srbijanske vlasti te JNA smatrale svojevrsnim ustupkom tim dvjema republikama, dok je posve izvjesno kako bi se takav korak bio protumačio kao miješanje u unutarnje poslove suverene države) ipak dao prednost određenoj dinamičnosti. Naime početkom lipnja 1991. ustrojena je posebna ministarska *trojka* EZ-a (sastavljena od bivšega, sadašnjega i budućega ministra vanjskih poslova – odnosno na promatrano razdoblje – zemalja predsjedateljica EZ-a) s osnovnom zadaćom *pružanja dobrih usluga*. Navedena *trojka* tada nije izlazila iz okvira svojevrsnog neobaveznog savjetovanja. No *trojka* je već početkom srpnja iste godine na Brijunima djelovala mnogo aktivnije – konačno uobličavanje teksta dokumenta od 7. srpnja 1991., što ga učinilo prihvatljivim sukobljenim stranama, čiji je službeni naziv Zajednička deklaracija o mirnom rješavanju jugoslavenske krize (mnogo poznatija kao Brijunska deklaracija), isključiva je zasluga *trojke*.⁸ Brijunskom deklaracijom EZ se izravno uključio u jugoslavensku krizu. Prisiljen na taj korak iz mnogih razloga – od geopolitike, unutarnjih odnosa snaga u pojedinim zemljama članicama pa do političko-psihološke kategorije međunarodnoga ugleda – EZ je tako kročio u svoju prvu intervenciju na polju međunarodne politike.

Brijunska je deklaracija bila tek početak internacionalizacije jugoslavenske krize, a u idućim će mjesecima EZ biti njezin jedini nositelj. Osnovne karakteristike uključenosti EZ-a u jugoslavensku krizu bile su često pretpostavljanje interesa pojedinih zemalja članica ispred zajedničkog interesa EZ-a kao cjeline, posljedična nemogućnost uobličavanja zajedničke politike te, iako mahom uzrokovan unutarnjim slabostima, itekako primjetan izostanak volje za

⁶ Hrvatski državni arhiv (dalje: HDA), Zagreb, Ured Predsjednika Republike Hrvatske (dalje: UPRH), Pismohrana (P), Fascikl (F) 242, Savezni sekretarijat za inostrane poslove SFRJ, Pov. br. 410124, Pregled reagovanja inostranih zvaničnih institucija i ličnosti na događaje u Jugoslaviji od 27. marta 1991., 3.

⁷ HDA, UPRH, P, F 156, Savezni sekretarijat za inostrane poslove SFRJ, Pov. br. 412578, Informacija o poseti predsjedavajućeg Europske zajednice Ž. Santera i predsjednika Komisije EZ Ž. Delora Jugoslaviji 8. i 9. maja 1991., 2.

⁸ Sadia TOUVAL, *Mediation in the Yugoslav Wars. The Critical Years, 1990-1995*, New York 2002, 58.

drugim oblicima intervencije osim onih političkog, ekonomskog i humanitarnog karaktera. Nesložnost je bila vidljiva već na samome početku. U vrijeme izbivanja sukoba, potkraj lipnja 1991., nalazeći se u Luksemburgu, lideri zemalja EZ-a nisu se mogli usuglasiti niti o tekstu zajedničke izjave; tako je ministarska *trojka* u Jugoslaviju upućena bez ikakvih detaljnih instrukcija osim sa zadaćom zaustavljanja oružanog sukoba.⁹ To je logično predodredilo ishod nekih aktivnijih pokušaja. Velika se Britanija primjerice odlučno protivila bilo kakvoj vojnoj intervenciji, iako je veći broj drugih zemalja članica, pa i onih najutjecajnijih, u različitim trenucima bio drugačijeg mišljenja.¹⁰ Bilo je i primjetno kašnjenje za događajima – Brijunska deklaracija predstavlja dokument u kojem se najviše pozornosti posvećuje situaciji u Sloveniji, iako je Hrvatska postala poprištem daleko šireg ratnog sukoba. Jednako se tako deklaracijama i sličnim sredstvima nije moglo natjerati glavne protagoniste krize na poslušnost. Nerado zagrizavši u tu "kiselu jabuku", navedeno je, EZ je "naivno vjerovao da se samim proglašavanjem određenih pravila igre može očekivati od protagonista da ih jednostavno slijede"; prema istom izvoru to je vješto koristila srpska strana, koja je rano uočila "duboko paralizirajuće razlike i rivalstva unutar EZ".¹¹ U trenutku kada je došlo do dinamičnog istupa EZ-a – s osnovnim naglaskom na prijelazu s neobaveznog posredništva na ultimativno arbitiranje (prijetnja sankcijama stranama koje do 5. studenoga 1991. ne pristanu na najnoviji prijedlog mirovnoga plana) – bilo je kasno. Potkraj listopada 1991. Ujedinjeni narodi (UN) postali su glavni posrednik u pokušaju zaustavljanja sukoba (preduvjeta za bilo kakav pokušaj pronalaska političkog rješenja na način koji je preferirao EZ – putem političkih pregovora). Uostalom, neke od najutjecajnijih zemalja članica EZ-a (Francuska) uputile su zahtjev za uključenje UN-a.¹² Pomalo paradoksalno, a svakako nezasluženo, EZ je ipak ostao jednim od internacionalnih sudionika krize, i to ne bez važnosti; uključenje UN-a anuliralo je nepovjerenje srpske strane, najjače izraženo u stavu da je EZ samo produžena ruka njemačkoga ekspanzionizma, što je posljedično ojačalo poziciju EZ-a u nastavku pregovaračkoga procesa.¹³

Naravno, uočene karakteristike intervencije EZ-a u jugoslavensku krizu dominantno su utjecale na njegove intervencijske mehanizme, a njih je bilo nekoliko. Pored već spomenutih *trojki*, najvažniji je bio utemeljenje posebne Mirovne konferencije o bivšoj Jugoslaviji potkraj kolovoza 1991. Ukratko, njezinim je utemeljenjem došlo do internacionalne institucionalizacije jugoslavenske krize. Kako je središnju ulogu u njezinu radu imao EZ, onda je njezin način rada zapravo odražavao način rada – s posebnim naglaskom na donošenju odluka – unutar upravnih mehanizama EZ-a. S obzirom na to da je

⁹ Isto, 50.

¹⁰ Carol HODGE, *Velika Britanija i Balkan od 1991. do danas*, Zagreb 2007., 33.-34.

¹¹ Mario NOBILO, *Hrvatski feniks. Diplomatski procesi iza zatvorenih vrata 1990.-1997.*, Zagreb 2000., 111.

¹² James GOW, *Triumph of the Lack of Will. International Diplomacy and the Yugoslav War*, New York 1997, 60.-61.

¹³ Isto, 61.

to bila organizacija u kojoj se odluke donose konsenzusom ili dogovaranjem, što, zapravo, predstavlja slabost u situacijama kad je potrebno brzo donošenje odlučnih stavova, nije nikakvo čudo što su se ovi nedostaci pokazali i u radu Mirovne konferencije.¹⁴

Dolazak Promatračke misije Europske zajednice u Hrvatsku

Iz pozicije korisnika intervencije tj. posredovanja, najvidljiviji znak prisutnosti EZ-a bili su pripadnici Promatračke misije Europske zajednice (European Community Monitoring Mission – ECMM). Ipak, realizacija zamisli o ustroju jedne tehničke misije sa zadaćom doprinosa stabilizaciji prekida vatre te nadgledanja povlačenja postrojbi JNA iz Slovenije nije bila isključiva zasluga EZ-a. U očitoj užurbanosti, u vrijeme izbijanja sukoba u Sloveniji potkraj lipnja 1991., tadašnji njemački ministar vanjskih poslova Hans Dietrich Genscher uspio je, pored EZ-a, u pokušaj mirovnoga posredovanja između sukobljenih strana uvesti još jednu važnu međunarodnu organizaciju – Konferenciju o europskoj sigurnosti i suradnji (KESS). Naime, na zasjedanju posebnog Odbora visokih dužnosnika KESS-a održanom u Pragu 3. i 4. srpnja 1991. dana je potpora spremnosti što su je izrazile neke zemlje EZ-a da se uspostavi posebna misija koja bi pomogla stabilizaciji prekida vatre te podržala ostale posredničke napore ministarske *trojke* EZ-a: povlačenje JNA u vojarnje te izbor Stjepana Mesića na mjesto predsjedavajućeg saveznog Predsjedništva. Dan poslije, 5. srpnja 1991., na sastanku na vrhu ministara vanjskih poslova zemalja članica EZ-a odlučeno je da se ustroji posebna promatračka misija sa zadaćom stabiliziranja prekida vatre.¹⁵ Zamisao o slanju posebne misije EZ-a u Jugoslaviju naposljetku je konkretizirana na brijunskom sastanku 7. srpnja 1991. Aneks II. navedene Zajedničke deklaracije zapravo se sastoji od posebnih *smjernica za promatračku misiju u Jugoslaviji*. Istaknuto je kako će se ustrojiti "jedna promatračka misija sa zadatkom da nadgleda situaciju u Jugoslaviji", tj. "da nadgleda provođenje preostalih elemenata sporazuma postignutoga između jugoslavenskih strana uz doprinos Europske zajednice".¹⁶ To, ipak, nije značilo da su ispunjeni svi uvjeti za njezin dolazak; trebao je uslijediti i otvoren poziv jugoslavenskih saveznih vlasti.

Srpsko i savezno čelništvo pod kontrolom te republike naznake buduće taktike prema naporima EZ-a – u ovom slučaju namjere za slanjem promatračke misije – dalo je naslutiti već u vrijeme rasprava o Brijunskoj deklaraciji. Navodno je polemika na sjednici saveznoga Predsjedništva "o brijunskoj deklaraciji, osobito aneksu 2 – koji precizira dolazak međunarodne promatračke

¹⁴ A. BING, *n. dj.*, 312.-313.

¹⁵ Michael LIBAL, *Njemačka politika i jugoslavenska kriza 1991.-1992.*, Zagreb 2004., 30.-31., 33.

¹⁶ *Dokumenti o državnosti Republike Hrvatske (od prvih višestranačkih izbora 1990. do međunarodnog priznanja 15. siječnja 1992.)*, ur. Anđelko Milardović, Zagreb 1992., 116.-117.

misije" bila dugotrajna i iscrpljujuća, tj. "trajala [je] satima".¹⁷ Istoga dana, 7. srpnja 1991., kada je potpisana Brijunska deklaracija, *trojka* EZ-a boravila je u Beogradu. Tada je predsjedniku saveznoga Predsjedništva Borisavu Joviću predložen načelni prijedlog o smislu i zadaćama promatračke misije. Prema riječima neslužbenog voditelja *trojke*, Nizozemca Hansa van den Broeka, na tom sastanku nije bila riječ o službenom prijedlogu, nego o jednom nacrtu zamisli o promatračkoj misiji – "široki okvir ideja" – "na osnovu čega bi se", naveo je, "mogla uspostaviti jedna takva grupa".¹⁸ Također je od njega zatraženo da do kraja sastanka da svoj pristanak za daljnje razmatranje ove ideje. Jović je izbjegao dati izravan odgovor. Predstavnicima EZ-a naveo je kako će njihov prijedlog dati na razmatranje mjerodavnim saveznom institucijama, jer tek na tom temelju, dodao je dalje, savezno Predsjedništvo može donijeti odluku.¹⁹ Navođenje razloga proceduralne naravi zapravo je predstavljalo taktički pokušaj s jednostavnim ciljem dobivanja na vremenu. Navedeno razmatranje oteglilo se sve do polovice srpnja 1991. Tako je glasnogovornik Saveznoga sekretarijata inostranih poslova (SSIP) Srđan Kerim 11. srpnja 1991. u izjavi za tisak naveo da će, istina, "promatrači biti zaduženi za praćenje ostvarivanja brijunškoga dogovora", ali i kako se još uvijek vode tek "preliminarni razgovori" o mandatu, trajanju i područjima djelovanja misije.²⁰ Zajednički Memorandum o razumijevanju o promatračkoj misiji naposljetku su potpisali predstavnici SSIP-a, Slovenije, Hrvatske i EZ-a u Beogradu 13. srpnja 1991.²¹

Hrvatska je – ponajprije zbog trenutačnog omjera snaga – prednjačila u naporima za internacionalizacijom jugoslavenske krize. Stoga nije nikakvo čudo što su se njezini predstavnici od početka, od same pojave zamisli o promatračkoj misiji potkraj lipnja 1991., zauzimali za njezin što brži dolazak. Upravo se tom činjenicom može objasniti i hrvatsko pristajanje na sve odredbe kojima se određivao njezin mandat – bez obzira na brojne nedorečenosti. Tako je već u Aneksu II. Brijunske deklaracije naznačeno kako će promatračka misija imati zadaću nadgledanja poštivanja odredbi tog sporazuma, ali s posebnim naglaskom na situaciju u Sloveniji. Istina, navedeno je i kako će misija nadgledati situaciju "možda i u Hrvatskoj".²² Ova konstatacija – krajnja nedorečenost u najvažnijem pitanju, u smislu hrvatskih očekivanja od promatračke misije, tj. nejasnoća u pitanju teritorijalnog protezanja mandata misije – poslije će biti razlog brojnih nesuglasica između Hrvatske i EZ-a. Radilo se naime o tome da je Hrvatska na temelju ove formulacije očekivala kako djelovanje misije na njezinu području uopće nije upitno – usprkos tome što navedena odredba dopušta mogućnost angažmana misije, tj. nije izravno navedeno kako će i kada do toga zaista i doći. Tome su svojim postupcima pridonosile sve strane.

¹⁷ Saška STANOJLOVIĆ, "Euro-diplomacija brzo uči", *Vjesnik*, Zagreb, 16. srpnja 1991.

¹⁸ B. JOVIĆ, *n. dj.*, 356.

¹⁹ *Isto*, 353.-354.

²⁰ S. S., "Što sprema memorandum o razumijevanju", *Vjesnik*, 12. srpnja 1991.

²¹ "Potpisan Memorandum o razumijevanju", *Vjesnik*, 14. srpnja 1991.

²² *Dokumenti o državnosti*, 116.

Primjerice, vrh EZ-a prihvatio je 10. srpnja 1991. plan slanja jedne "kontrolne misije" u Jugoslaviju sa zadaćom praćenja provedbe odredbi brijunskog sporazuma.²³ Istoga je dana Van den Broek, prema navodima hrvatskoga tiska, izjavio da "ako dobije mandat od saveznih i republičkih vlasti aktivnost te kontrolne misije proširila bi se i na druge republike".²⁴ Ipak, EZ je smatrao kako u ovom trenutku treba inzistirati na što bržem aktiviranju misije u Sloveniji. Hrvatskim predstavnicima članovi prethodnice misije tako su, u razgovoru 11. srpnja 1991., izričito naveli kako je primarni zadatak misije nadgledanje prekida vatre u Sloveniji te da bi svaka promjena mandata "mogla izazvati velika zakašnjenja".²⁵ Opet, ima i elemenata iz kojih bi se moglo zaključiti kako su u EZ-u bili svjesni kako *de facto* ograničavanje mandata misije na Sloveniju predstavlja raskorak sa stvarnošću. Tako se na već navedenom sastanku ministara EZ-a 10. srpnja 1991. razgovaralo o proširenju aktivnosti misije i na Hrvatsku. Navedeno je kako se ta mogućnost "još razmatra", kako je potrebno da se s njom složi sama Hrvatska (*sic!*) te da je ona potpuno "otvorena s obzirom na to da je Hrvatska potpisnica brijunskog sporazuma".²⁶

Nejasnoćama u vezi s mandatom misije pridonosio je i hrvatski tisak, dijelom svakako i zbog nedovoljne informiranosti te prevelikih očekivanja. Primjerice, u razdoblju kada su se vodili intenzivni pregovori o modalitetima njezina rada (usuglašavanje stavova u vezi s Memorandumom o razumijevanju) zabilježena je konstatacija kako se u prvoj polovici srpnja 1991. očekuje dolazak skupine promatrača "koji bi obilazili sva krizna područja u Hrvatskoj, donosili na osnovu viđenog svoje sudove, ali i pomagali hrvatskim vlastima u uspostavi pravne države na cijelom području Republike Hrvatske".²⁷ Navodimo i stav prema kojem bi misija trebala raditi na uspostavi svojevrsnog zaštitnog pojasa u Hrvatskoj – *cordon sanitaire* – između sukobljenih strana, jer bi to predstavljalo, navedeno je, «posljednji način da se spriječi pad u ponor». ²⁸ Radilo se, zapravo, o još jednom primjeru sukoba između očekivanja od EZ-a i stvarnosti ograničenja mandata misije – činjenici koja će biti očita i poslije.

Dokument potpisan u Beogradu 13. srpnja 1991. – Memorandum o razumijevanju o promatračkoj misiji – nije predstavljao značajan napredak u smislu jasnoće mandata misije, barem u smislu hrvatskih očekivanja. U trećem članku tog dokumenta tako je istaknuto kako će promatračka misija usmjeriti svoje aktivnosti na Sloveniju i "ako treba na Hrvatsku".²⁹ Drugim riječima, Slovenija je i dalje ostala područje djelovanja promatračke misije, a dodano je kako je

²³ "Promatračko sjedište u Zagrebu", *Večernji List* (dalje: VL), Zagreb, 11. srpnja 1991.

²⁴ "Misija pod modrom zastavom", VL, 11. srpnja 1991.

²⁵ HDA, Hrvatski ured pri Promatračkoj misiji Europske zajednice (dalje: HUPPMEZ), Bilješka o razgovoru s prethodnicom Promatračke misije EZ o Memorandumu o razumijevanju od 11. srpnja 1991.

²⁶ Drago BUVAČ, "Stižu li promatrači i u Hrvatsku?", *Slobodna Dalmacija* (dalje: SD), Split, 11. srpnja 1991.

²⁷ Aleksa CRNJAKOVIĆ, "Dolaze promatrači iz Evrope", *Vjesnik*, 10. srpnja 1991.

²⁸ Radovan STIPETIĆ, "Kordon protiv kuge", *Vjesnik*, 12. srpnja 1991.

²⁹ "Aktivnosti mogu početi", *Vjesnik*, 15. srpnja 1991.

potreban uvjet za proširenje njezinih aktivnosti, u prvom redu na Hrvatsku, postojanje suglasnosti svih strana potpisnica. Kako je i u ovom dokumentu pored ostalog navedeno da će promatračka misija nadgledati povlačenje JNA u vojarnje, i one na hrvatskome području, Hrvatska je opet imala razloga za pokušaj tumačenja mandata misije koji bi išao njoj u prilog. Tako je Branko Salaj, novoimenovani hrvatski predstavnik kontaktne skupine, odmah po objavljivanju dokumenta izjavio kako je Hrvatska iz službenih krugova EZ-a "dobila jamstva" da se odredba o povlačenju JNA odnosi i na njezin teritorij, tj. kako će Hrvatska "biti, najvjerojatnije, pretežno područje rada međunarodne misije, jer postoji očita opasnost od otvorenog rata [*sic!*]".³⁰ Ipak, sve nedoumice oko mandata misije postale su posve jasne na prvoj konferenciji za tisak održanoj u Zagrebu 15. srpnja 1991., na kojoj je predstavljena prethodnica misije. Novoimenovani šef Promatračke misije Nizozemac Jon van der Walk jasno je istaknuo kako je primarni zadatak Misije "da prati ostvarivanja zaključaka i obveza *Brijunske deklaracije*, prekid vatre i povratak vojske u vojarnje – što se odnosi na Sloveniju", tj. da Misija nema mandat da "pokrije i zbivanja u Hrvatskoj".³¹ Tom Van der Walkovom izjavom zapravo je potvrđena jedna čudna situacija – Promatračka misija nije imala mandat za djelovanje u Hrvatskoj iako njezini pripadnici djeluju na hrvatskome teritoriju. Dan poslije, 16. srpnja 1991., upravo s ciljem raščišćavanja situacije, organiziran je razgovor s predstavnicima Misije. No, gledano iz hrvatske pozicije, nije postignut nikakav napredak. Van der Walk je samo ponovio kako se "mandat ove Misije odnosi na praćenje prekida neprijateljstava i vatre u Sloveniji, a da se to Hrvatske tiče u situacijama kad su armijske jedinice, koje su sudjelovale u operacijama u Sloveniji, kretale iz vojarni u Hrvatskoj", tj. one se, kako je naveo, "onda u njih moraju i vratiti".³² Uz to je Van der Walk upozorio hrvatske predstavnike kako moraju utjecati na stav hrvatskih medija u smislu da im moraju "pojasniti da Misija prvenstveno ima zadatak pratiti prekid vatre u Sloveniji".³³ Tako su hrvatska očekivanja opet ostala iznevjerena.

Objektivno gledajući, treba ustvrditi kako je položaj Misije već u vrijeme potpisivanja Memoranduma o razumijevanju o promatračkoj misiji – polovicom srpnja 1991. – zahvaljujući navedenim uzrocima bio u najmanju ruku nelogičan. Hrvatska javnost stoga je s pravom upozoravala kako je prisutnost Misije u Sloveniji zapravo poprilično promašena, jer je utemeljena na okolnostima koje su vladale u vrijeme donošenja *Brijunske deklaracije*. Isticalo se kako je pravo mjesto sukoba Hrvatska, gdje je na djelu agresija nadmoćnije oružane sile.³⁴ Afirmativnijem stavu hrvatske javnosti prema Misiji sasvim sigurno nije pridonosila niti činjenica da je za središte njezina djelovanja – "ko-

³⁰ Davorin IVANKOVIĆ, "Europljani u službi mira", VL, 15. srpnja 1991.

³¹ ISTI, "Zanima ih samo Slovenija?", VL, 16. srpnja 1991.

³² HDA, HUPMEZ, Bilješka sa zatvorenog razgovora sa šefom Promatračke misije Europske zajednice od 16. srpnja 1991.

³³ *Isto*.

³⁴ Ljubomir ČUČIĆ, "Nadzor – DA! i u Hrvatskoj", *Vjesnik*, 18. srpnja 1991.

ordinacijski centar misije" – izabran glavni grad Hrvatske Zagreb.³⁵ Upozoren na tu činjenicu – sjedište Misije je u Zagrebu, a njezin se mandat odnosi na Sloveniju – Van der Walk je, čini se, i sam bio svjestan te nelogičnosti: kada ga je nazočni novinar na konferenciji za tisak 15. srpnja 1991. upozorio na nju, ovaj je izbjegao konkretan odgovor neodređeno se pozvavši na Brijunsku deklaraciju.³⁶

Na osnovi raspoloživih podataka može se pretpostaviti kako je odluka saveznog Predsjedništva o povlačenju JNA iz Slovenije, donesena 15. srpnja 1991., predstavljala trenutak kada je očito prisutna spoznaja o nelogičnosti odredbi o mandatu Promatračke misije u strukturama EZ-a prerasla u odluku o (potpunom) proširenju tog mandata i na Hrvatsku. Hrvatski su predstavnici s najavom promjene stava EZ-a upoznati nekoliko dana poslije. Na sastanku u Zagrebu, održanom 19. srpnja 1991., francuski veleposlanik Georges-Marie Chenu, ujedno i član Promatračke misije, obavijestio je svoje hrvatske sugovornike kako se sada, na osnovi složenosti situacije, ne može "prakticirati samo perfekcionizam u očuvanju odredaba Memoranduma već su potrebna razjašnjenja".³⁷ Bila je to, zapravo, potvrda sve izvjesnije promjene mandata Promatračke misije EZ-a.

Naznake o promjeni stava EZ-a prodrle su i u javnost. Potkraj srpnja 1991. tako je istaknuto kako se u službenim krugovima EZ-a, nakon zaključenja sporazuma o povlačenju JNA iz Slovenije, razmatra donošenje odluke o potpunom širenju mandata Misije i na Hrvatsku. Sam glasnogovornik Misije tada je izjavio kako za takav korak "nema nikakvih prepreka, ali da se o tom još mora donijeti službena odluka, a potrebna je i suglasnost sukobljenih strana. Dodano je i kako odluka o slanju posebnog izaslanika Henryja Wijnaendtsa znači korak naprijed u odlučnijem nastupu EZ-a."³⁸ Njemački je pritisak u tom smislu također bio sve intenzivniji. U pismu Van den Broeku njemački ministar vanjskih poslova Genscher, upozorivši na "dramatičan razvoj događaja u Jugoslaviji", zatražio je proširenje mandata Promatračke misije i na Hrvatsku navevši još kako je to sada "bezuvjetno nužno".³⁹ I informacije s terena ukazivale su na potrebu aktivnijeg nastupa: potkraj srpnja iz svoje prve misije vratio se i posebni izaslanik EZ-a, Nizozemac Henry Wijnaendts. Njegov stav upućivao je na nužnost umiješanosti EZ-a jer su, prema njegovim dojmovima, "Jugoslaveni [...] nemoćni da reše sopstvene probleme".⁴⁰

Konačno, vrh EZ-a donio je 29. srpnja 1991. odluku o proširenju djelovanja Promatračke misije i na cijelu Hrvatsku (uključujući njezina područja

³⁵ "Promatračko sjedište u Zagrebu".

³⁶ Gordana JUREŠKO, "Zasad samo Slovenija", *Vjesnik*, 16. srpnja 1991.

³⁷ HDA, HUpPMEZ, Bilješka o razgovoru s predstavnikom francuskog dijela Promatračke misije Europske zajednice Georges-Marie Chenuom od 19. srpnja 1991.

³⁸ D. B., "Promatrači nisu mirovne snage", *SD*, 23. srpnja 1991.

³⁹ Nenad IVANKOVIĆ, "Promatrače u Hrvatsku", *VL*, 25. srpnja 1991.

⁴⁰ Henri VAJNANS, *U žrvnju. Jugoslavenska hronika jul 1991 – avgust 1992*, Beograd 1996., 50.

zahvaćena ratom).⁴¹ Opet se problemom pokazalo postizanje suglasnosti svih strana za proširenje mandata Misije. S Hrvatskom, naravno, nije bilo problema. Još u vrijeme prvog Wijnaendtsova posjeta Jugoslaviji, prije službene odluke EZ-a od 29. srpnja 1991., hrvatski predsjednik Franjo Tuđman jasno je zatražio "snažnije uključivanje EZ-a", što je podrazumijevalo i proširenje djelovanja Promatračke misije.⁴² Tako je Hrvatska i prije službene odluke EZ-a zatražila proširenje mandata Misije. Postizanje srpske suglasnosti nije ni izbliza išlo tako lako. Stav srbijanskoga predsjednika Slobodana Miloševića, vrha JNA i srpskih članova saveznoga Predsjedništva prema angažmanu EZ-a u jugoslavenskoj krizi, tj. internacionalizaciji te krize, još je otprije bio suprotan hrvatskom, dakle negativan. U tom smislu onda niti stav o djelovanju Promatračke misije u Hrvatskoj – kao najkonkretnijeg izraza prisutnosti EZ-a – nije mogao biti drukčiji. Za ovakav stav postoje brojni dokazi. Zabilježimo primjerice Jovićevu reakciju na objavu odluke EZ-a da u Hrvatsku pošalje promatrače. On je naveo kako bi to bila "skoro okupacija", obrazlažući svoju ocjenu riječima kako Hrvati "to i traže, ali mi nemamo nameru da ih primimo. EZ je previše agresivna, krajnja im je namera da nas stave pod protektorat."⁴³ U Jugoslaviju je ponovno otišao i izaslanik Wijnaendts. Cilj ove misije bila je priprema terena za dolazak ministarske *trojke* koja bi dogovorila dolazak promatrača u Hrvatsku. Njegovi dojmovi svjedoče o čvrstom srpskom stavu neprihvatanja promatrača. Prosrpski nastrojani članovi saveznog Predsjedništva nastojali su onemogućiti dolazak promatrača proceduralnim razlozima – pokušajima da pravo utvrđivanja primirja pripadne isključivo u nadležnost posebne državne komisije, čemu se Hrvatska, naravno, protivila, te inzistiranjem na odbijanju uključivanja Srbije kao strane u sukobu tvrdnjom kako je Hrvatska "u ratu sa jugoslavenskom federacijom, a ne Srbijom".⁴⁴ Milošević je pak Wijnaendtsu hladno poručio kako su promatrači u Hrvatskoj jednostavno nepotrebni, usporedivši ih s nekom vrstom međunarodne policije. Wijnaendts je razgovarao i s čelnicima pobunjenih Srba u Hrvatskoj – očito novi element u pristupu EZ-a – ali je i tamo naišao na odbijanje; njihov čelnik Milan Martić izjavio mu je kako tamošnji Srbi "nemaju nimalo povjerenja u europske promatrače".⁴⁵ Usprkos Wijnaendtsovim dojmovima, ministarska *trojka* EZ-a ipak je otišla u još jedan posjet Jugoslaviji. Nova misija *trojke* EZ-a, koja je početkom kolovoza 1991. boravila u Jugoslaviji upravo s ciljem dobivanja srpskog pristanka, nimalo čudno, naišla je na rezolutno srpsko odbijanje. Višesatno *trojkino* uvjeravanje Miloševića uvečer 4. kolovoza 1991. nije donijelo rezultata, na što je Van den Broek "proglasio 'neuspeh' i optužio Srbiju".⁴⁶ Kako je u isključivom srpskom interesu bilo izbjegavanje svake umiješanosti EZ-a u jugoslavensku

⁴¹ M. LIBAL, *n. dj.*, 43.; H. VAJNANS, *n. dj.*, 51.

⁴² M. LIBAL, *n. dj.*, 41.; H. VAJNANS, *n. dj.*, 48.

⁴³ B. JOVIĆ, *n. dj.*, 367.

⁴⁴ H. VAJNANS, *n. dj.*, 54.

⁴⁵ *Isto*, 55.

⁴⁶ B. JOVIĆ, *n. dj.*, 368.

krizu – s posebnim naglaskom na prisutnost promatrača, tj. njihov uvid u konkretnu situaciju – prilično je točna tvrdnja prema kojoj bi srpsko pristajanje dalo priliku "neutralnim promatračima da snime pravo stanje stvari i svojim bi potpisom Milošević automatski priznao svoju umiješanost i odgovornost za stanje u Hrvatskoj"⁴⁷.

Posljedica ovakvog razvoja događaja bila je lako predvidiva – daljnje rasplamsavanje ratnoga sukoba u Hrvatskoj. Tako u drugoj polovici kolovoza 1991., nakon proglašenja nove autonomne srpske teritorijalne jedinice (Srpska autonomna oblast Zapadna Slavonija), dolazi do eskalacije sukoba i na zapadnoslavonskome području. EZ reagira još jednim Wijnaentsovim odlaskom u Jugoslaviju. Pokazat će se kako će ova misija ipak imati velikog utjecaja. Wijnaentds je naime ustvrdio kako je posve očito da JNA posvuda pruža oružanu pomoć srpskim pobunjenicima.⁴⁸ Nakon boravka u istočnoj Slavoniji, gdje je sukob najviše eskalirao, na konferenciji za tisak ustvrdio je, konstatiravši svu dramatičnost situacije, kako je "prisutnost nepristrane promatračke misije ovdje nužna".⁴⁹ Srpski je stav i dalje ostao nepopustljiv. U javnosti je naglašavano kako Srbija zapravo nema ništa protiv proširenja djelovanja Misije na Hrvatsku, "uz nadgledanje primirja na licu mesta i nemešanja u unutrašnje stvari zemlje".⁵⁰ Bio je to samo još jedan pokušaj lažnog prikazivanja situacije. U stvarnosti nije došlo do promjene tvrdog srpskog stava. Ona će uslijediti tek nakon prvog oštrijeg stava EZ-a, ali i tada ne bez velikog otpora.

Naime, 27. kolovoza 1991. EZ je donio još jednu Deklaraciju o Jugoslaviji, dobrim dijelom utemeljenu i na Wijnaentsovim dojmovima. U tom je dokumentu optužena "politika srpskih neregularnih snaga" koje vojnim sredstvima nastoje ostvariti svoje političke ciljeve, a posebno je naglašena uloga JNA, čiji "elementi", navedeno je, "pružaju aktivnu podršku srpskoj strani".⁵¹ U službenim hrvatskim krugovima ovi su navodi shvaćeni na način da EZ "prvi put zajednički i poimenično daje pravu dijagnozu nasilja i krvoprolića u Hrvatskoj".⁵² Ono što je važnije naglasiti činjenica je da su uvjete iz Deklaracije (organizacija mirovne konferencije, dogovor o prekidu vatre te proširenje mandata promatrača) svi sudionici sukoba morali prihvatiti do 1. rujna 1991. godine. U suprotnom, tj. u slučaju odbijanja neke od strana, EZ je zaprijetio dodatnim mjerama. Na srpskoj je strani odlučeno da se ovaj svojevrсни ultimatum EZ-a ipak prihvati, iako ne bez uvjeta. No, sam tijekom prihvaćanja obilovao je dramatičnošću. O tome najbolje svjedoče Jovićevi dnevnički zapisi. Najprije je, istoga dana kad je donesena Deklaracija, 28. kolovoza 1991., sazvana i sjed-

⁴⁷ Branko TUĐEN, "Strah od istine", VL, 7. kolovoza 1991.

⁴⁸ H. VAJNANS, *n. dj.*, 57.

⁴⁹ "Armija ratuje u Hrvatskoj", VL, 29. kolovoza 1991.

⁵⁰ Branka MIKIĆ, "Srbija nije protiv stranih promatrača", *Politika*, Beograd, 27. avgusta 1991.

⁵¹ *Zbornik dokumenata iz oblasti odbrane i bezbednosti Jugoslavije 1990-1991 godine*, ur. Slavoljub Šušić, Zlatoje Terzić, Nikola Petrović, Beograd 2002., 376.

⁵² Franjo GREGURIĆ, *Vlada demokratskog jedinstva Hrvatske 1991.-1992.*, Zagreb 1998., 69.

nica saveznog Predsjedništva. Obilježena burnim raspravama, prva sjednica ovog zasjedanja nije donijela rezultata – nije zauzeto nikakvo stajalište prema Deklaraciji. Dan poslije, 29. kolovoza 1991., Jović se sastao s Miloševićem. On mu je rekao kako se na njega vrši "neviđeni pritisak", a da je Van den Broek (ministarska je trojka u Beogradu čekala rezultat ove sjednice) "bio posebno odbojan" inzistirajući na srpskom prihvaćanju. Kako je ipak bilo jasno da ova puta predstavnici EZ-a nastupaju mnogo odlučnije, za razliku od prijašnjih događaja, Milošević se odlučio na drugačiju taktiku: prilagodbu uvjeta EZ-a u vezi s Promatračkom misijom koji će joj, u konačnici, u velikoj mjeri suziti mogućnost aktivnog djelovanja. Prema Jovićevim navodima, Milošević je bio mišljenja kako se treba posebno koncentrirati na sporazum o prekidu vatre te memorandum o proširenju djelovanja misije; naveo je kako bi trebalo učiniti sve "da popravimo u tim dokumentima što nije prihvatljivo, pa da se dalje borimo".⁵³ Tako je i bilo – 1. rujna uvjeti EZ-a su prihvaćeni. Zapravo, radilo se o suštinskoj promjeni: ako je vjerovati Wijnandtsu, njegov nacrt sporazuma o proširenju djelovanja Misije predviđao je i neke elemente vojnog karaktera, ali od toga se, zbog srpske nepopustljivosti, odustalo, pa je završna verzija dokumenta predvidjela misiju izričito civilnog karaktera.⁵⁴

Kako je već spomenuto, sporazum o proširenju djelovanja Misije – pod nazivom Memorandum o suglasnosti o proširenju promatračkih aktivnosti promatračke misije u Jugoslaviji – potpisali su 1. rujna 1991. u Beogradu predstavnici EZ-a, saveznih vlasti, Hrvatske, Srbije i drugih jugoslavenskih republika.⁵⁵ Konkretno, to je značilo da je sada članovima Promatračke misije dopušten rad na cijelom području Hrvatske. Sve strane potpisnice različito su tumačile sporazum o proširenju Promatračke misije. Hrvatska je naglašavala važnost Miloševićeva potpisa – istaknuto je da je činjenicom stavljanja potpisa na dokument Srbija "priznala da je akter agresije na Hrvatsku".⁵⁶ Srpska strana, usprkos prividnom neuspjehu, mogla je zapravo biti zadovoljna njime. Činjenica da je udovoljeno Miloševićevu zahtjevu da promatrači zapravo ne budu više od nenaoružanih civila posebno je istaknuta u srbijanskim medijima.⁵⁷ EZ je svakako bio najzadovoljniji postignutim sporazumom. On je na neki način predstavljao konkretizaciju kontinuiteta osnovnih odrednica politike EZ-a primjenjivanih u jugoslavenskoj krizi – usmjerenost prema mirnom rješenju sukoba putem pregovora te zauzimanje pozicije neutralnog, iako uključenog promatrača.

⁵³ B. JOVIĆ, *n. dj.*, 380.

⁵⁴ H. VAJNANS, *n. dj.*, 61.

⁵⁵ "Memorandum o suglasnosti o proširenju promatračkih aktivnosti promatračke misije u Jugoslaviji", *Vjesnik*, 3. rujna 1991.; H. VAJNANS, *n. dj.*, 62.

⁵⁶ "Potvrda uspješnosti hrvatske politike", *Vjesnik*, 3. rujna 1991.

⁵⁷ Miodrag STOJANOVIĆ, "Uvažene činjenice", *Politika*, 3. septembra 1991.

"Sladoledari" ili promatrači Europske zajednice

U hrvatskoj javnosti, ali i službenim dokumentima, za pripadnike Promatračke misije EZ-a uvriježio se naziv *promatrači*, iako je mandat pripadnika Misije nadilazio puko promatranje. U Memorandumu o suglasnosti od 1. rujna 1991. navedeno je kako će članovi Misije nositi civilnu odjeću.⁵⁸ Ova odredba, može se zaključiti, nije poštovana. Naime, članovi Misije bili su odjeveni u bijele odore na kojima je bila jasno istaknuta službena zastava EZ-a, tj. dvanaest žutih zvijezda na modroj podlozi; civilni karakter Misije bio je više zastupljen u činjenici da su bili nenaoružani. Ovakav način odijevanja dao je pripadnicima Misije jasnu uočljivost – što je, očito, i bio cilj – s vidljivim isticanjem simbolike EZ-a. Promatrači su, zapravo, bili odjeveni u "bijela odijela, a na rukavu im je plava zastava ujedinjene Europe; bijelo dominira, jer su njome obojena i njihova vozila i helikopteri".⁵⁹ Uočljive bijele odore dale su članovima Misije karakterističan izgled; na temelju toga, ali i činjenice što su odlazili na konkretan teren samo u slučaju uspostave prekida vatre – prema ironičnom stavu hrvatske javnosti *samo po lijepom vremenu* – dobili su i pomalo podrugljiv naziv – *sladoledari*. Naziv je naizgled shvaćen dobronamjerno; pripadnike Misije je, navodno, zabavljao, pa je njezin glasnogovornik Simon Smits početkom studenoga 1991. izjavio kako bi ponekad volio da su promatrači "pravi prodavači sladoleda" te dodao kako bi bilo zgodno "doći negdje na ratište, usred bitke, i svima prodati sladolede da se njima malo ohlade i zabave".⁶⁰ Bilo je i drugačijih gledanja. Wijnaendts je primjerice zapisao kako su bijele odore članova misije "uzete iz magacina holandske mornarice" te kako bi promatrači tako "smešno obučeni [...] mogli proći i kao bolničari".⁶¹

Uloga promatračko-nadzornog tipa, kakvu je Misija imala, nužno je podrazumijevala neutralnost u odnosu na sukobljene strane. U petom članku Memoranduma o suglasnosti tako se navodi kako će promatrači "izbjegavati sve postupke ili aktivnosti koje nisu suglasne s neutralnom ulogom njihove dužnosti".⁶² Nema nikakve dvojbe kako ovakav stav predstavlja ključan uvjet svakog djelovanja koje teži nepristranosti. Prema danskome veleposlaniku Eriku Skovu, šefu Promatračke misije u prvoj polovici 1993., u vrijeme danskoga predsjedanja EZ-om osnovni princip rada Misije bio je "princip neutralnosti".⁶³ Članovima Misije bilo je izričito zabranjeno iskazivanje bilo kakvih političkih ocjena o aktualnoj situaciji; prema jednom navodu u hrvatskim medijima, članovi Misije mogli su "samo ustanoviti činjenice, staviti ih na papir i poslati u Haag".⁶⁴ Još jedan Danac, Ove Nielsen, bio je najprecizniji. Hrvatskom je novi-

⁵⁸ *Dokumenti o državnosti*, 121.

⁵⁹ Vlado VURUŠIĆ, "Kako motre evropski anđeli", *Globus*, Zagreb, 26. srpnja 1991.

⁶⁰ Branka STIPIĆ, "Diplomat do srži", VL, 4. studenoga 1991.

⁶¹ H. VAJNANS, *n. dj.*, 44.

⁶² *Dokumenti o državnosti*, 121.

⁶³ Mladen JAMBROVIĆ, "Promatrači uskoro u Kninu!", *Vjesnik*, 7. ožujka 1993.

⁶⁴ B. S., "Blagdani – vrijeme za mir", VL, 17. prosinca 1991.

naru u veljači 1992. izjavio kako članovi Misije moraju izbjegavati "diskusije o političkim temama, o tome tko je politički na vlasti u državi, tko je okupator, o priznanju zemalja, o granicama"⁶⁵ Zabrana izricanja političkih ocjena strogo se poštovala; slučaj glasnogovornika Misije Nizozemca Eda Koestala s kraja 1991. pokazuje to na jasan način. Koestal je na redovitoj konferenciji za tisak u Zagrebu, održanoj 11. prosinca 1991., izjavio kako bi "međunarodno priznanje Hrvatske moglo pogoršati sukob"⁶⁶ Zbog te izjave Koestal je odmah smijenjen s dužnosti glasnogovornika Misije; tu je odluku neimenovani predstavnik nizozemske vlade obrazložio stavom kako "kontakte s novinarima o političkim pitanjima u Jugoslaviji vodi Haag. Koestal je diskutirao o nekim pitanjima koja nisu u njegovoj nadležnosti."⁶⁷ Neutralan stav nije bilo lako održati. Koestalo sunarodnjak, Dirk van Houten, šef Misije u vrijeme nizozemskoga predsjedanja EZ-om (druga polovica 1991.), izjavio je da neutralnost – koja se, prema njegovim riječima, očitovala u tome da nisu smjeli "davati prednost ni jednoj sukobljenoj strani" – nije bila lako dohvatljiv cilj, tj. to je, kako je naveo, za članove Misije "ponekad [...] bilo vrlo teško".⁶⁸ Iz ove odrednice – položaja neutralnog promatrača – proizlazio je i sasvim konkretan dojam koji su ostavljali članovi Misije; bila je riječ o dojmu hladnog europskog birokrata. Primjerice, jedan od glasnogovornika Misije, Nizozemac Simon Smits, koji je početkom studenoga 1991. napustio Hrvatsku, bio je na glasu kao "diplomat do srži": "Već su poslovični bili njegovi razgovori s novinarima, u kojima nikada, bez obzira na lukavstva kojima su se koristili, nisu čuli ništa više od: 'Mi smo ovdje da promatramo što se zbiva i javljamo u Haag.'"⁶⁹

Bilo je vidljivo kako ponašanje članova Promatračke misije EZ-a odražava punu šarolikost stavova o karakteristikama procesa koji su se odvijali na području na kojem se djelovalo. Primjetno je bilo kako postoji određena tendencija prema kojoj obje zaraćene strane imaju gotovo podjednaku odgovornost za izbijanje sukoba u Hrvatskoj. Primjerice, Britanac Jonathan Riley smatrao je da su obje strane bile sklone političkim provokacijama, tj. kako namjerno nisu težile smirivanju situacije. Riley je tako zaključio kako stvaranje posebnih srpskih autonomnih oblasti i proglašenje hrvatskoga ustava potkraj 1990. zapravo imaju isto obilježje – predstavljaju provokativni politički postupak.⁷⁰ Članstvo Misije općenito je znalo izražavati "vrlo naivna gledišta na rješenje problema na Balkanu" te pretjeranu želju "za neutralnošću i ujednačavanjem odgovornosti država u ratu".⁷¹ Ovakve ocjene nisu bile i zajednički stav cjelokupne Misije, što svjedoči i o važnom čimbeniku osobnog pristupa Misijina članstva.

⁶⁵ Zvonimir KRSTULOVIĆ, "Ne bistrimo politiku!", SD, 12. veljače 1992.

⁶⁶ "Ed Koestal razriješen dužnosti", *Vjesnik*, 14. prosinca 1991.

⁶⁷ *Isto*.

⁶⁸ B. S., "Ostavljam dobre prijatelje", VL, 30. prosinca 1991.

⁶⁹ ISTA, "Diplomat do srži".

⁷⁰ Jonathan RILEY, *The Monitor Mission in the Balkans*, London, [bez godine izdanja, vjerojatno 1992.], 9.

⁷¹ HDA, HUPMEZ, Izvještaj o posjetu ekipe Promatračke misije Europske zajednice Novoj Gradiški od 16. do 22. travnja 1992., kut. 76.

Zapravo, stavovi suprotnog predznaka mnogo su više zastupljeni; tako je hrvatskoj pratnji krajem veljače 1992. jasno rečeno kako se u aktualnom sukobu "radi o agresiji Srbije na Hrvatsku".⁷² Potrebno je, ipak, uočiti važnost trenutka. Već uočena nespремnost pripadnika Misije na izražavanje politički obojenih stavova nije dopuštala njihovo javno iznošenje u vrijeme obavljanja zadatka. Stoga je trenutak napuštanja dužnosti članstva u Misiji bio vrijeme kada su njezini bivši pripadnici u javnosti istupali s mnogo smjelijim i konkretnijim stavovima o jugoslavenskoj krizi. U tom smislu postupak nizozemskoga generala Kostersa predstavlja jedan od najdojmljivijih primjera. Nakon tromjesečnog službovanja u Zagrebu, polovicom listopada 1991., Kosters je na pitanje o uzrocima sukoba u Hrvatskoj izjavio: "Stvar je vrlo jednostavna. Borbe se vode u Hrvatskoj i samo u Hrvatskoj. Nema ih u Srbiji. Armija stalno dovodi nove trupe. Nastoje osvojiti Vukovar i dobiti što više teritorija. Možemo govoriti o jasnom agresoru, a to je federalna armija."⁷³ Očito je da je napuštanje dužnosti u Misiji predstavljalo trenutak kada su se njezini bivši članovi osjetili slobodnima javno iznijeti – očito zbog strogo poštovanih pravila postupanja Misijina članstva – zatumljivana razmišljanja. Osnovni sadržaj tih razmišljanja bio je da se u Hrvatskoj, kako je primjerice izjavio Nijemac Heinrich Haupt potkraj studenoga 1991., "vodi rat za teritorij, a vodi ga Srbija koja želi zauzeti hrvatsko tlo i staviti ga unutar svojih granica".⁷⁴

Bila su prisutna i neka razmišljanja koja su vjerojatno dobrim dijelom i točna, ali svakako nisu karakteristika samo ovoga područja. Već spomenuti Smits smatrao je kako se u Hrvatskoj (vjerojatno misleći i na širu regiju) "previše kopa po prošlosti" te da se "ovdje ljudi, za razliku od Nizozemaca, najviše trude optužiti druge, a ni ne pokušavaju priznati vlastite greške".⁷⁵ Članovi Misije znali su iskazivati stavove kojima nije nedostajalo stereotipnih karakteristika. Zagrebački dnevnik *Vjesnik* prenio je tako početkom srpnja 1993. najvažnije dijelove članka izvjesnog Thomasa Baekelandta, belgijskoga člana Misije, objavljenog u tamošnjim novinama *Le Soir*. Baekelandt je u članku iznio svoja razmišljanja o području na kojemu je obavljao promatračke dužnosti: prema njemu riječ je o "prostoru dvostruke, to jest trostruke pozadine. Nikada ne smijete vjerovati otrpve sugovorniku, glasine su opasne, a manipulacija neprestana."⁷⁶ Tražena je i točna i precizna informacija; primijećeno je "da ih [promatrače] ne oduševljavaju pojedini političari i ljudi iz civilne vlasti sa svojim prenametljivim stavovima i višesatnim političkim predavanjima za koje smatraju da su gubljenje vremena i uporno ponavljanje jednog te istog, ali svaki puta umotano u drugi papir".⁷⁷ Nema nikakve dvojbe kako su promatrači

⁷² HDA, HUpPMEZ, Izvješće od 28. veljače 1992., kut. 70.

⁷³ "24 sata – Kosters: Armija je agresor", *Vjesnik*, 15. listopada 1991.

⁷⁴ Ivan KALEB, "Srbija ne želi mir", SD, 27. studenoga 1991.

⁷⁵ V. VURUŠIĆ, "Kako motre evropski anđeli".

⁷⁶ "Sladoleđari u zaboravljenoj misiji", *Vjesnik*, 5. srpnja 1993.

⁷⁷ HDA, HUpPMEZ, Izvještaj o boravku u Istočnoj Slavoniji od 15. do 23. siječnja 1992., kut. 77.

bili skloni – što je, uostalom, ispravan pristup s obzirom na njihov zadatak – primanju konkretnih informacija umjesto neodređenih i nepraktičnih izjava. Međutim, problem je bio u činjenici da su i sami znali ostaviti dojam potpune neobaviještenosti te, posljedično, i nesnalažljivosti. Tim promatrača koji je sredinom siječnja 1992. obilazio šire područje Slavonije ostavio je upravo takav dojam: navedeno je kako su promatrači EZ-a u Hrvatsku "došli uglavnom potpuno neupućeni u situaciju, bez poznavanja Hrvatske i njene povijesti".⁷⁸ No, i ovdje se mora konstatirati ovisnost takvih ocjena o pojedinačnoj razini; na primjer, u jednom hrvatskom dokumentu s početka svibnja 1992. navedeno je kako promatrači "vrlo dobro znaju što se događa".⁷⁹

Zajednički nazivnik pojavnosti kao što su činjenice da su promatrači dolazili iz različitih zemalja, s različitim pogledima na uzroke jugoslavenske krize, mandatnih okvira djelovanja Misije, činjenice da EZ očito nije uspio obaviti dobre pripremne radnje prije slanja svojih ljudi te da su, uostalom, i na osobnoj razini demonstrirali različite poglede – očito je imao velikog utjecaja na ponašanje (dakako, onda i na djelovanje) Misijina članstva. Hrvatski pratilac promatračkoga tima *Victor*, koji je sredinom rujna 1992. boravio na širem novljanskom području, svjedočio je upravo toj činjenici: jedan se promatrač "pokazao kao osoba veoma upućena u probleme sa kojima se nosi Hrvatska pa čak i u one koji su regionalno obojeni", dok je za drugog zabilježeno kako "vrlo loše razumije engleski i posve neupućen u prilike s kojima bi se trebao susretati".⁸⁰ Grčki pripadnik misije – uz to još i vođa tima (*team leader*) - shvaćao je boravak u Lici, kako je navedeno, "kao godišnji odmor što dokazuje i namjera da za božićne blagdane na Velebno dovede i svoju ženu".⁸¹ Opet, članovi promatračkoga tima koji su polovicom siječnja 1992. boravili na osječkom području ostavili su potpuno drugačiji dojam: "Riskirali su glave, a mogli su komotno sjediti po komandama i ispijati rakijice i kavice."⁸² Razlog takvoj aktivnosti pronađen je u nacionalnosti promatrača, jer "g. [...] je flamanski Belgijanac (Flamanci su stoljećima bili pod presijom Valonaca), g. [...] dolazi iz Luxembourga, između dvije zemlje koje su se preko Luxembourga često sukobljavale, Francuske i Njemačke; g. [...] je, pak, iz Quebeqa, Kanada".⁸³ Promatrači su tako iskazivali sve uočene slabosti cjelokupnog pristupa EZ-a jugoslavenskoj krizi, ali i poneku dobru stranu intervencije.

⁷⁸ HDA, HUpPMEZ, Izvještaj o boravku u Našicama i Slavonskom Brodu od 24. siječnja 1992., kut. 77.

⁷⁹ HDA, HUpPMEZ, Izvještaj Hrvatskom uredu pri Promatračkoj misiji Europske zajednice od 5. svibnja 1992., kut. 76.

⁸⁰ HDA, HUpPMEZ, Izvješće o radu pri Promatračkoj misiji Evropske zajednice na području općine Novska od 14. do 19. rujna 1992., kut. 76.

⁸¹ HDA, HUpPMEZ, Izvješće o radu tima "Gospić" na području Like od 18. 9. do 7. 10. 1993. od 9. listopada 1993., kut. 75.

⁸² HDA, HUpPMEZ, Izvješće o boravku Europske promatračke misije u Osijeku od 10. 1. do 19. 1. 1992. od 20. siječnja 1992., kut. 76.

⁸³ *Isto.*

Ključna organizacijska sastavnica Promatračke misije EZ-a bila je promatračka ekipa (*team*). Promatračka ekipa sastojala se od dva ili, ponekad, tri člana, kojima je trebala biti zajamčena potpuna sloboda kretanja različitim vrstama prijevoznih sredstava (najčešće motornim vozilima, ali i manjim plovilima te helikopterima). Važnija od brojnosti pojedine ekipe bila je njezina podjela. U pravilu se promatračka ekipa sastojala od jedne vojne osobe te jednog pripadnika diplomatske provenijencije. Takva podjela nije bila slučajna. Primjerice, promatračku ekipu koja je u drugoj polovici svibnja 1992. posjetila sisačko područje činili su jedan Nizozemac, "profesionalni vojnik (major, vezista) [koji] zna uspostaviti dobru komunikaciju sa vojnicima" te jedan Slovak, "diplomat, svojom elokvencijom vodi dobru konverzaciju i vojnici iskreno izlažu svoje osobne probleme".⁸⁴

Zagreb je bio koordinacijsko središte Promatračke misije EZ-a za cjelokupno područje Jugoslavije.⁸⁵ Tu je funkciju imao u cijelom promatranom razdoblju. Na čelu Promatračke misije nalazio se veleposlanik predsjedavajuće zemlje EZ-a u Hrvatskoj (*Head of Mission* – HOM). Područje Hrvatske ulazilo je u nadležnost nekoliko nižih organizacijskih jedinica – regionalnih centara (RC). Najvažniji je bio onaj u Zagrebu – njegovo područje djelovanja uključivalo je istočni i sjeverni dio Hrvatske (uključujući UN-ova zaštitna područja Sjever, Zapad i Istok te pripadajuće ružičaste zone). RC Zagreb uključivao je koordinacijske centre u Bizovcu, Topuskom i Plitvicama. Područje UN-ova zaštitnog područja Jug, pripadajuće ružičaste zone te područje Hrvatske do državne granice s BiH (južno do crte Split–Sinj–Obrovac) ulazilo je u sastav RC-a Knin. Zona nadležnosti RC-a Zenica uključivala je hrvatska područja južno od crte Split–Sinj–Obrovac do državne granice s BiH te područje sjeverno od crte Slano–Orahov Do. Dio hrvatskoga područja ulazio je i u zonu djelovanja RC-a Beograd, tj. njegov koordinacijski centar u Herceg Novom uključivao je područje Dubrovnika do pravca ceste Slano–Orahov Do–Ravno–crta sukoba.⁸⁶

Polja djelovanja Promatračke misije Europske zajednice

Najvažnije smjernice za rad Promatračke misije Europske zajednice, u smislu onoga dijela njezina mandata koji govori o području djelovanja Misije, dane su još u Aneksu II. Brijunske deklaracije, tj. u trenutku kada i nije bilo previše jasno imaju li promatrači uopće mandat za djelovanje u Hrvatskoj. Tu je navedeno kako je zadatak Misije "da nadgleda situaciju u Jugoslaviji, poseb-

⁸⁴ HDA, HUpPMEZ, Izvješće o radu pri Promatračkoj misiji Evropske zajednice /team Quebec/ na području Siska od 19. do 24. svibnja 1992., bez nadnevka., kut. 77.

⁸⁵ "Promatračko sjedište u Zagrebu".

⁸⁶ HDA, HUpPMEZ, Sumarna analiza razdoblja belgijskog predsjedanja Promatračkom misijom Europske zajednice, Dodatak 2 (Pregled rasporeda ekipa Promatračke misije EZ u Republici Hrvatskoj, Bosni i Hercegovini, te Srbiji i Crnoj Gori za vrijeme belgijskog predsjedanja), siječanj 1994., kut. 74.

no aktivnosti u Sloveniji, a možda i u Hrvatskoj", tj. "da nadgleda provođenje preostalih elemenata sporazuma postignutoga između jugoslavenskih strana uz doprinos Europske zajednice".⁸⁷ Na temelju ovoga moguće je zaključiti kako je osnovni zadatak Misije bilo nadgledanje provedbe postignutih sporazuma nastalih posredništvom EZ-a (u ovom slučaju provedbe odredbi Brijunske deklaracije). Zadatak nadgledanja postignutih sporazuma (ne uvijek i isključivo u okviru posredništva EZ-a) – svojevrsnog uključenog, ali ne i kontroliranog promatranja – ostat će konstantom u daljnjem djelovanju Misije.

U sljedećem dokumentu važnom za određivanje područja djelovanja Misije – Memorandumu o suglasnosti o promatračkoj misiji Europske zajednice od 13. srpnja 1991. – već je došlo do promjene. I tu se navodi kako su ciljevi djelovanja Misije nadgledničkog tipa – nadgledanje provedbe moratorija slovenske (i hrvatske) Deklaracije o nezavisnosti te, u slučaju potrebe, nadgledanje oslobađanja i povratka ratnih zarobljenika. No, navedeno je kako Misija ima za cilj i pomoć u stabilizaciji prekida vatre te, u tom smislu, ima i nadležnost za obavljanje *ad hoc* procjenjivanja i istraživanja navodnih kršenja. To se odnosilo na kršenja onih elemenata sporazuma o prekidu vatre koje su strane u sukobu su zajednički dogovorile: "ukidanje blokada nad jedinicama i sredstvima JNA, bezuvjetno povlačenje jedinica JNA u kasarne, čišćenje svih puteva, vraćanje svih sredstava i opreme JNA i deaktiviranje jedinica Teritorijalne obrane i njihov povratak u sjedište".⁸⁸ Ovo je značilo kako Misija, uz nadzor, sada ima i neke nadležnosti koje blisko graniče s, uvjetno rečeno, nešto aktivnijom medijacijom. Na sličnim pozicijama nadležnosti Misije ostalo se i kada je njezino područje djelovanja prošireno na Hrvatsku. Zadržane su konstrukcije o *ad hoc* procjenjivanju i istraživanju navodnih kršenja prekida vatre (uz dodatak da su znatno prošireni elementi kršenja prekida vatre koje je Misija imala pravo procjenjivati i istraživati). Ovoga su puta točnije određene i granice uključenosti – navedeno je i kako "misija neće sudjelovati u samoj primjeni ovih elemenata".⁸⁹ To je značilo kako Misija ipak nema nadležnost izravnog uključenja u provedbu sporazuma, iako su njezine mogućnosti intervencije, premda posredno, ostale značajne.

Iako se, kako je uočeno, za pripadnike Misije uvriježio naziv promatrači, iz svega je vidljivo kako njihovo polje djelovanja ipak nadilazi puko promatranje (nadgledanje). U jednom hrvatskom članku iz srpnja 1991. pojavila se tvrdnja prema kojoj bi promatrače zapravo bilo točnije nazvati "*diplomatskim nadzornicima* u civilu".⁹⁰ Ipak, još bi točnije bilo konstatirati kako su promatrači zapravo bili svojevrsni europski nadzorni izvjestitelji. Naime, najvažniji dio njihove zadaće – nakon uočavanja osnovnih odrednica konkretne situacije – sastojao se u izvještavanju o uočenoj. U Memorandumu o suglasnosti od 1. rujna 1991. tako je navedeno kako je uloga Promatračke misije, pored

⁸⁷ *Dokumenti o državnosti*, 116.

⁸⁸ "Aktivnosti mogu početi".

⁸⁹ *Zbornik dokumenata*, 119.

⁹⁰ S. S., "Pokusni misionari", *Globus*, 16. srpnja 1991.

ostalog, "izvještavanje o provođenju elemenata prekida vatre".⁹¹ Izvjesne nedoumice izaziva određivanje točne adrese primaoca ovih izvještaja, pri čemu niti odredbe u ključnim dokumentima u kojima se određuje Misijin mandat nisu najjasnije. U Memorandumu o razumijevanju od 13. srpnja 1991. navedeno je kako će voditelj Misije o nalazima i njezinu djelovanju redovito izvještavati, preko predsjedavajućeg Ministarskog vijeća EZ-a, Komitet visokih dužnosnika KESS-a.⁹² Ista je formulacija navedena i u Memorandumu o suglasnosti od 1. rujna 1991.⁹³ No, poslije je EZ institucionalizirao jugoslavensku krizu ustanovljenjem posebne mirovne konferencije. Prema javno iznesenim stajalištima članova Misije, sada je mirovna konferencija postala mjesto slanja njihovih izvještaja.⁹⁴ No, članstvo Promatračke misije dolazilo je iz zemalja članica EZ-a te nekih članica KESS-a, pa se postavlja opravdano pitanje jesu li i vlade tih zemalja bile izvještavane o nalazima Misije. Na njega je odgovorio sam vrh Misije sredinom srpnja 1994., prilikom zajedničkog sastanka voditelja regionalnih središta. Tu je izrijeком navedeno kako su prvi primatelji Misijinih izvještaja ministarstva vanjskih poslova u glavnim gradovima zemalja EZ-a, i to zato što one snose materijalne troškove Misije te zato što im je potrebna promatračka informacija kako bi se lakše uobličila te implementirala politika EZ-a prema zemljama bivše Jugoslavije.⁹⁵ Naravno, hrvatskoj se javnosti izbjegavao dati tako jasan odgovor. Primjerice, Mario Bondioli Osio, voditelj promatrača u Dalmaciji, naveo je početkom studenoga 1991. kako je "ključno" da se izvještaji Misije "citiraju u Haagu, na mirovnoj konferenciji"; tome je ipak dodao kako se na temelju citiranoga u Haagu daju "izjave predstavnika naših [zemalja članica EZ-a] vlada".⁹⁶

Čimbenici djelovanja Promatračke misije Europske zajednice u Hrvatskoj

U promatranom razdoblju nekoliko je čimbenika ključno utjecalo na djelovanje Promatračke misije Europske zajednice u Hrvatskoj; neki od njih bili su rezultat mandatnih okvira djelovanja Misije, drugi su bili rezultat njezine prilagodbe na razvoj političke i vojne situacije na području njezina djelovanja, treći pak rezultat djelovanja korisnika Misijina posredovanja, dok su četvrti pak bili izvan njezina dosega.

U Memorandumu o suglasnosti od 1. rujna 1991. navodi se kako je svako djelovanje Misije uvjetovano uspostavom prekida vatre – "kada dođe do pre-

⁹¹ *Dokumenti o državnosti*, 119.

⁹² "Aktivnosti mogu početi".

⁹³ *Zbornik dokumenata*, 121.

⁹⁴ Z. KRSTULOVIĆ, "Ne bistrimo politiku!".

⁹⁵ Hrvatski memorijalno dokumentacijski centar Domovinskog rata (dalje: HMDCCR), ECMM, Chief of Staff, Minutes of HRC'S CONFERENCE on 16th July 1994, Anex B (HRC Conference Operational Brief 16 July 1994).

⁹⁶ Zdravko REIĆ, "S Božićem stiže mir", SD, 5. studenoga 1991.

kida vatre".⁹⁷ Ova je odredba značila kako Misija svoje djelovanje, svejedno je li riječ o nadgledanju, izvještavanju ili posredništvu, nije u mogućnosti uopće započeti ako ne dođe do prestanka oružanog djelovanja – uspostave prekida vatre te, posredno, primirja. Drugim riječima, u slučaju pojave oružanog sukoba članovi Promatračke misije uopće nisu mogli doći na određeno područje, što je imalo jasne posljedice na učinkovitost njihova djelovanja. Kako sami nisu imali mogućnost izravne intervencije (zaustavljanje sukoba), može se zaključiti kako je njihovo djelovanje ovisilo o spremnosti sukobljenih strana na prestanak vatreneog djelovanja. Ovaj je trenutak prepoznat kao slabost i od strane samih krugova EZ-a. Primjerice Wijnaendts, i sam u ulozi jednog od kreatora nacrt Memoranduma o suglasnosti od 1. rujna 1991., bio je svjestan te činjenice. U svojim sjećanjima tako je, nakon što je EZ donio odluku o proširenju aktivnosti Misije i na Hrvatsku, naveo kako će inzistiranje na uspostavi prekida vatre "učiniti slanje posmatrača izuzetno teškim kada ga bude trebalo konkretizovati".⁹⁸ Sumnje je zadržao i poslije: u vrijeme izrade nacrt Memoranduma bio je stajališta kako će raspoređivanje promatrača biti moguće tek po uspostavi primirja.⁹⁹

Kako je već navedeno, promatrači nisu imali ovlasti sudjelovanja u primjeni različitih postignutih sporazuma – to je zapravo značilo kako nisu imali mogućnost izravnog uključanja u proces njihove provedbe. Jon van der Walk, prvi šef Misije, jasno je poručio hrvatskim predstavnicima još polovicom srpnja 1991. kako članovi Misije "imaju ograničeno polje rada i da ne mogu nikog prisiliti na prestanak neprijateljstva, već da su isključivo politički, a ne vojni instrument, koji treba stvoriti klimu za razumijevanje".¹⁰⁰ I Wijnaendts je, s očitom aluzijom na nevoljkost sudionika sukoba na uspostavu prekida vatre, upozoravao kako promatrači "ne mogu sami ostvariti mir, ali mogu stabilizirati situaciju koliko je to moguće".¹⁰¹ Prema riječima Nijemca Heinricha Haupta, člana Misije na odlasku iz Hrvatske, zadatak promatrača je "ograničen, mi smo tu da promatramo, a ne da djelujemo".¹⁰² Izostanak aktivnog mandata pokušao se nadomjestiti onime što je bilo na raspolaganju – pokušajima uspostave stalne komunikacije između sukobljenih strana. Prema Jeanu Foareu, francuskom članu Misije, cilj je europskih promatrača "da se uspostave dobri uvjeti za bolji i češći dijalog između obje strane".¹⁰³ Djelovanje promatrača bilo je obilježeno stalnim pokušajima "u poboljšanju komunikacije", jer se smatralo kako bi se time "poboljšala informiranost i smanjio broj nesporazuma što bi vjerojatno

⁹⁷ *Dokumenti o državnosti*, 120.

⁹⁸ H. VAJNANS, *n. dj.*, 51.

⁹⁹ *Isto*, 61.

¹⁰⁰ HDA, HUPMEZ, Bilješka sa zatvorenog sastanka sa šefom Promatračke misije Europske zajednice od 16. srpnja 1991., kut. 40.

¹⁰¹ "I Crna Gora za promatrače", SD, 3. listopada 1991.

¹⁰² I. KALEB, "Srbija ne želi mir".

¹⁰³ Julije KATANČEVIĆ, "Objašnjenje evropskih promatrača", *Vjesnik*, 21. veljače 1992.

smanjilo i učestalost kršenja primirja".¹⁰⁴ U tom bi se smislu moglo reći kako je Promatračka misija EZ-a predstavljala svojevrsni oblik mirovnih snaga – *peacekeeping*; iz ovoga je naime očito kako zadatak Misije nije bio zaustavljanje sukoba primjenom sile niti bilo kakav drugi oblik nametanja volje međunarodne zajednice (EZ). Njemački diplomat Libal smatra kako se stoga o Promatračkoj misiji EZ-a može govoriti kao o "napola punoj čaši".¹⁰⁵

Pripadnicima Misije morala je biti zajamčena potpuna sigurnost te puna sloboda kretanja. Odgovornost za njihovu sigurnost i slobodu kretanja bila je na svim stranama u sukobu, tj. "strane domaćini garantiraju sigurnost osoblja promatračke misije, a osobito davanje preciznih naređenja da ni jedna jedinica niti pojedinac ne pucaju na misiju ili u njezinoj blizini".¹⁰⁶ Ovaj element također je uvelike određivao djelovanje pripadnika Misije. On je u prvom redu izravno ovisio o uspostavi prekida vatre. To je značilo kako promatrači neće odlaziti na zadatke u područja gdje se odvijaju ratna djelovanja zato što im tamo nije zajamčena sigurnost te sloboda kretanja. Drugim riječima, njihova je mogućnost djelovanja i ovim elementom bila uvelike ograničena. Sasvim konkretno, u članu IV. Memoranduma o suglasnosti navedeno je kako će Misija djelovati "samo u područjima u kojima su aktivnosti praćenja JNA, hrvatskih vlasti i predstavnika srpskog stanovništva vrednovala efikasnost prekida vatre i obavijestile promatračku misiju, te nakon što šef promatračke misije od svih strana domaćina dobije garanciju sigurnosti osoblja promatračke misije, koje on smatra zadovoljavajućim".¹⁰⁷ Treba napomenuti kako je i ovaj ograničavajući element u djelovanju Misije svakako bio pogodan i za obje sukobljene strane, jer se makar i najblažim pokretanjem neprijateljstava (puščana paljba) zapravo sprečavalo njezino djelovanje.

Kako je već navedeno, osnovna organizacijska jedinica promatračkog djelovanja bila je mobilna ekipa od dva ili tri člana. Promatračke su ekipe u početku na terenu boravile sedam dana, nakon čega su odlazile na neko drugo područje. To se iz više razloga pokazalo kao ograničavajući čimbenik promatračkog djelovanja. Najprije, ispostavilo se kako je tjedan dana boravka na nekom području jednostavno prekratak rok za detaljnije upoznavanje sa situacijom. U tom roku, kako su ustanovili sami promatrači, "mogu samo 'turistički' razgledati položaje i štabove, ali nikako i napraviti nešto konkretnije".¹⁰⁸ Nadalje, česte izmjene ekipa (svakih sedam dana) anulirale su i postignute uspjehe, tj. "poništava sve što je ekipa postigla u poboljšanju odnosa između lokalnog stanovništva, policije i predstavnika vlasti i iduća će ekipa morati krenuti

¹⁰⁴ HDA, HUpPMEZ, Izvješće o boravku s ekipom europske promatračke misije *Zulu* na području Slavonskog Broda 24. 2. – 7. 3. 1992. g. od 8. ožujka 1992., kut. 78.

¹⁰⁵ M. LIBAL, *n. dj.*, 68.

¹⁰⁶ *Dokumenti o državnosti*, 120.

¹⁰⁷ *Isto*.

¹⁰⁸ HDA, HUpPMEZ, Izvješće pratioca Promatračke misije Europske zajednice od 22. travnja 1992., kut. 76.

ispočetka".¹⁰⁹ Česte rotacije ekipa imale su i dobrih strana – time se izbjegavao nastanak eventualne pristranosti ekipe – ali, čini se kako su manjkavosti ipak bile izraženije. Pokazalo se kako interesi ekipa koje se mijenjaju na istom području ne moraju biti isti "tako da neki poslovi ostaju nedovršeni, jer nešto što je prethodni tim započeo novi tim ne smatra toliko važnim, pa to ne dovede do kraja".¹¹⁰ Važnost voditelja ekipe – osobe koja je rukovođila njezinim djelovanjem te ga koordinirala s ostalim dijelovima Misije i drugim subjektima – također je bila važan element promatračkog djelovanja. Naime, bilo je evidentno kako "kvalitet rješavanja problema od strane ECMM-a ovisi velikim dijelom o svjesti i kvaliteti informacije koje jedan voditelj misije predaje sljedećem voditelju misije".¹¹¹ Poteškoće su nastajale kada se pokazalo kako je voditelj promatračke ekipe nekompetentna osoba. Primjerice, na sisačkom je području sredinom lipnja 1993. novi voditelj ekipe postao švedski član Misije. U Hrvatskoj je boravio "tri tjedna", to mu je bila "prva misija"; kako se pokazalo da "ništa ne zna ni o ovoj zemlji, ni o ratu (pazite, on traži Sinj u Moslavini, a za Travnik je uvjeren da je u Hrvatskoj)", nije nikakvo čudo što se okolini učinio "potpuno zbunjen i izgubljen".¹¹² Naravno, vodstvo Misije nastojalo je ukloniti ove nedostatke. Tako je već početkom 1992. odlučeno da prilikom smjene ekipa barem voditelji ostanu isti ili da se na mjesto voditelja dovedu kompetentne osobe.¹¹³ Također je početkom 1993. produženo vrijeme boravka ekipa na određenom području.¹¹⁴ Može se zaključiti kako je Promatračka misija EZ-a morala osjetiti posljedice nedostatne pripreme, ali i kako je vodstvo Misije iskazalo određenu sposobnost uočavanja tih nedostataka te njihovih korekcija.

Izostanak zajedničkog stava zemalja članica EZ-a o uzrocima krize i oružanog sukoba u bivšoj Jugoslaviji također nije ostao bez posljedica na djelovanje Promatračke misije. Hrvatska je strana tako uočila da britansko izaslanstvo unutar Misije "veoma očito" djeluje "izvan okvira principa rada Misije (objektivnost, neutralnost) [...] odnosno u skladu s britanskim interesima", dok Njemačka, "u prikrivenom sukobu koji je u samoj Misiji nastao", predvodi "onu skupinu u Misiji, koja, ne samo da nastoji objektivno izvješćivati o događajima u Hrvatskoj i BiH, već osluškujući potencijalna problematična pitanja, nastoji hrvatske predstavnike na njih upozoriti i temeljitim prikupljanjem podataka unaprijed onemogućiti širenje raznih glasina i njihovo preuveličavanje do onoga stupnja kada postaju "činjenice".¹¹⁵ U neslužbenim razgovorima s pripadnicima Misije hrvatski su predstavnici stekli dojam da promatrači zbog

¹⁰⁹ HDA, HUpPMEZ, Izvještaj o boravku na terenu: Otočac od 14. veljače 1993., kut. 75.

¹¹⁰ HDA, HUpPMEZ, Izvješće o boravku s timom *Golf* na području Ogulina od 26. svibnja do 1. lipnja 1992., kut. 75.

¹¹¹ HDA, HUpPMEZ, Izvješće od 21. srpnja 1992., kut. 75.

¹¹² HDA, HUpPMEZ, Izvještaj od 20. lipnja 1993., kut. 77.

¹¹³ HDA, HUpPMEZ, Izvješće od 3. veljače 1992., kut. 75.

¹¹⁴ HDA, HUpPMEZ, Izvješće o boravku na terenu sa ECMM u vremenu od 2. do 23. ožujka 1993., kut. 77.

¹¹⁵ HDA, HUpPMEZ, Sumarno izvješće o radu Promatračke misije Europske zajednice za kolovoz 1993. od 31. kolovoza 1993., kut. 74.

“nejedinstvene europske politike nisu uspjeli doprinijeti rješenju krize”.¹¹⁶ Čini se da se ovo jasno odrazilo na djelovanje Promatračke misije. U jednom hrvatskom izvještaju iz prve polovice 1994. tako se, zapravo, konstatira kako promatrači uopće nemaju jedinstvenost djelovanja, jer je jasno vidljivo “da svaka delegacija ima svoje područje interesa na prostoru bivše Jugoslavije”.¹¹⁷ Tako, navedeno je dalje, “Grke zanimaju bilateralni odnosi sa Hrvatskom, otvaranje veleposlanstva u Zagrebu, Britance zanima poglavito BiH i područje UNPA Zapad, Francuze BiH i UNPA Jug, Kanađane UNPA Istok, Nijemce UNPA Istok. [...] Činjenica je da sve delegacije u Misiji rade za svoje zemlje i po njihovim uputama. Sama suradnja između delegacija je vrlo loša što se osjeti u odvojenim razgovorima sa pojedincima.”¹¹⁸ Neslaganja, koja su znala prijeći u netrpeljivost, znala su se očitovati i na terenu. Hrvatski pratilac promatračkog tima svjedočio je takvoj situaciji na gospićkom području potkraj 1993.: “Nijemac ne može prihvatiti da njemu jedan Slovak govori što bi trebao raditi i to otvoreno pokazuje. [...] Nevjerojatno kako se Nijemac i Danac svađaju. [...] Za vrijeme večere Danac i Nijemac su se toliko svađali da se je Nijemac ustao i otišao za drugi stol. Ovaj put razlog svađe je bio rat između Danske i Njemačke 1864. godine. Žalosno je da se i na terenu vidi da se njih dvoje ne slažu dobro.”¹¹⁹ Međunarodne organizacije koje su intervenirale u sukobu u bivšoj Jugoslaviji – u ovom slučaju EZ – niti same, kako se iz ovog primjera jasno vidi, nisu bile oslobođene pojavnosti koje su uporno isticale kao jedan od akutnijih problema područja svoga djelovanja.

Prihvatanje te početak implementacije mirovnoga plana UN-a u prvoj polovici 1992. također predstavlja trenutak koji je uvelike utjecao na djelovanje Promatračke misije EZ-a. Sada su se naime promatračima pridružili i pripadnici mirovnih snaga UN-a, pa EZ više nije bio jedina međunarodna organizacija uključena u rješavanje jugoslavenske krize. Zapravo, pojava snaga UN-a nije promijenila način djelovanja Promatračke misije – to je bila posljedica, u sadržajnom smislu, velikim dijelom različitih odrednica mandata ovih međunarodnih organizacija. UN, točnije pripadnici UNPROFOR-a, kao najkonkretniji izraz UN-ove prisutnosti, imali su zadaću svojevrstne konzervacije zatečenog stanja nakon sporazuma o prekidu vatre u Sarajevu iz siječnja 1992. Takvo bi se stanje održavalo sve dok se sukobljene strane ne usuglase o jednom općem političkom rješenju krize. Kako je i EZ pristao na mirovni plan UN-a, i Promatračka je misija morala djelovati u tom kontekstu. Portugalac Joao Salgueiro, voditelj Misije u prvoj polovici 1992., bio je jasan kada je u drugoj polovici veljače 1992. izjavio kako se plan “o rešenju jugoslavenske krize, koji je sačinio Cajrus Vens, i dogovor u Sarajevu o raspoređivanju mirovnih trupa,

¹¹⁶ HDA, HUpPMEZ, Rad Promatračke misije EZ u studenome 1993. – analiza i prijedlozi od 31. studenog 1993., kut. 40.

¹¹⁷ Vlada Republike Hrvatske (dalje: VRH), Ured za odnose s UNPROFOROM i Promatračkom misijom Europske Zajednice (UUNPMEZ), Kl. 004-01/94-01/01, Ur. broj: 50303-03-94-1350, Izvješće o radu Promatračke misije Europske unije od 9. svibnja 1994.

¹¹⁸ *Isto.*

¹¹⁹ HDA, HUpPMEZ, Izvještaj o boravku u Karlovcu od 9. do 18. srpnja 1993., kut. 76.

sprovode [...] u dogovoru sa Evropskom zajednicom", tj. kako EZ i UN "rade zajedno, to je jedan koordinirani napor da se reše problemi".¹²⁰ Odbačena je i primjedba kako će doći do preklapanja interesa dviju mirotnivnih organizacija: istaknuto je kako su obje misije "vrlo bliske i vrlo povezane", tj. kako obje rade "na istom zadatku".¹²¹ Ipak, za kasnije odnose između promatrača EZ-a i različitih sastavnica mirotnivnih snaga UN-a, razdoblje između kraja studenoga 1991. i prve polovice 1992. vrlo je bitno. Treba ustvrditi kako neki visoki krugovi EZ-a nisu bili pretjerano oduševljeni uključenjem UN-a u jugoslavensku krizu. Primjerice, prema sjećanju jednog hrvatskog diplomata, Hans van den Broek "posebno je bio zabrinut" mogućnošću da se upravljanje krizom premjesti u UN, "jer bi to moglo", smatrao je, "stvoriti loš dojam o sposobnosti Europe da se suoči s problemima na vlastitu tlu".¹²² U kasnijoj fazi, potkraj listopada 1991., u trenutku kada je od strane najutjecajnijih zemalja EZ-a (Francuska) zatražena pomoć UN-a, očito je prevladala druga struja. U međuvremenu je nedvojbeno kako je stečeno iskustvo učinilo promatrače najbolje informiranim predstavnicima međunarodne zajednice u Hrvatskoj. Potkraj 1991., a vjerojatno i prije, stoga je ipak, "uz određene iznimke", u redovima promatrača bio rasprostranjen stav prema kojem je sukob u Hrvatskoj "unutrašnji europski problem, čije rješenje [promatrači] sve više vide u neodložnom priznanju RH i istjerivanju JNA sa cjelokupnog teritorija Hrvatske".¹²³ Kako su promatrači, pogotovo na upravljačkim položajima, mahom bili osobe sa zamjetnim vojno-diplomatskim iskustvom, bili su dobro upućeni u način djelovanja mirotnivnih snaga UN-a. Primjerice, voditelj lokalnog središta Misije u Našicama smatrao je kako dolazak mirotnivnih snaga UN-a nije "sretno rješenje"; stav je obrazložio usporedbom situacije u Hrvatskoj s onom na Cipru, istaknuvši "da na ovaj način postoji mogućnost da te snage ostanu ovdje jako dugo (a da se dogodi nešto slično što se dogodilo na Cipru) – da ostane granica otprilike na liniji fronte, a ne tamo gdje bi trebala biti – na pravoj granici Hrvatske i Srbije".¹²⁴ Samo pet dana nakon nastanka ovog izvještaja – 7. siječnja 1992. – zrakoplov JNA srušio je u okolici Novog Marofa helikopter Misije, pri čemu su poginula četiri talijanska te jedan francuski član Misije.¹²⁵ U izravnoj poruci hrvatskom vrhu članovi Misije istaknuli su kako je ovaj događaj "smišljeni čin stvaranja incidenta", a svrha mu je povlačenje Misije iz Hrvatske, olakšavanje dolaska snaga UN-a, "nastavak započetih izjašnjavanja Srba za priključenje i život u Srbiji" te "gubitak teritorija".¹²⁶ Sve negativniji stav promatrača o učinkovitosti

¹²⁰ J. ĐURIĆ, "Knina kao da nema", *Večernje Novosti*, Beograd, 19. februara 1992.

¹²¹ "Ostajemo u Hrvatskoj i kada dođu plave kacige", *SD*, 1. ožujka 1992.

¹²² M. NOBILO, *n. dj.*, 112.

¹²³ HDA, HUPPMEZ, Neka zapažanja u vezi OUN misije od 31. prosinca 1991., kut. 77.

¹²⁴ HDA, HUPPMEZ, Impresije u vezi s mogućnošću rasporeda snaga UN-a od 2. siječnja 1992., kut. 77.

¹²⁵ HDA, UPRH, P, F 311, Ministarstvo obrane Republike Hrvatske (dalje: MORH), Glavni stožer (dalje: GS), Klasa: 804-01/92-03/15, Ur. broj: 5120-51/22-92-1, Izvješće komisije za ispitivanje katastrofe helikoptera EUROPSKE MISIJE od 7. siječnja 1992.

¹²⁶ HDA, UPRH, P, F 311, MORH/GS, b. b., Izvještaj od 9. siječnja 1992.

snaga UN-a dodatno je pojačan i činjenicom prema kojoj njihove prethodnice, prilikom informativnog dolaska u područja budućeg razmještaja, gotovo uopće nisu stupale u kontakt s članovima Misije.¹²⁷ Sredinom 1992., u vrijeme užurbanog razmještaja mirovnih snaga UN-a, članovi Misije bili su razočarani "njihovim vrlo skromnim utjecajem na sveukupnu situaciju" te "zbunjeni brojnim nejasnoćama u vezi rasporeda, područja i načina djelovanja kao i krajnjeg efekta snaga".¹²⁸

Predstavnici Promatračke misije uporno su isticali kako između njih i snaga UN-a "nema nikakvog natjecanja u kompetencijama".¹²⁹ Ipak, jedna od sastavnica snaga UNPROFOR-a bili su i pripadnici *United Nations Military Observers* (UNMO) – pripadnici nenaoružanih vojnih promatrača UN-a. Njihova je prvotna zadaća bila promatranje procesa demilitarizacije okupiranih područja (UNPA zona), a nakon toga dobili su promatračke dužnosti u posebnim *ružičastim zonama* – područjima mahom pod kontrolom pobunjenih Srba, ali koja Vanceovim planom nisu definirana kao zaštićena područja. Kako je zadaća ovih UNMO ekipa zapravo vrlo slična onima ekipama Promatračke misije EZ-a, između njih je često "dolazilo do rivaliteta".¹³⁰ Ovo stanje rivalstva, kako su ga nazvale hrvatske vojne vlasti, zadržalo se do kraja djelovanja obiju organizacija na hrvatskome teritoriju. Dakako, stanje rivalstva nije uvijek bilo naglašeno; tako je suradnja ekipa Misije i UNMO-a ponegdje znala biti ocijenjena kao "jako dobra, tako da ECMM sve vojne informacije doznaje od njih".¹³¹ Razmještaj ekipa UNMO-a doveo je, dakle, do promjene cilja djelovanja promatrača; sada je nadgledanje vojnih karakteristika situacije u zaštitnim područjima UN-a i njihovoj neposrednoj blizini bilo u domeni UNMO-a.¹³²

Odluka o prihvaćanju mirovnoga plana UN-a značila je dakle kako EZ prepušta vodstvo u očuvanju i stabilizaciji primirja u Hrvatskoj snagama UN-a. To je, između ostalog (ograničenje mandata, nerazmjer u brojnosti ljudstva i materijalnoj opremljenosti), značilo kako postrojbe UNPROFOR-a imaju dominantnu ulogu, dok su promatrači bili stavljeni, u najpovoljnijoj varijanti, u položaj njihova mlađeg i ponekad ne previše poželjnog partnera. Snage UNPROFOR-a jednostavno su, mirovnim planom UN-a, stavljene u položaj odlučujućeg čimbenika te nisu namjeravale dopuštati aktivnu ulogu neke druge organizacije. Hrvatski predstavnici tako su, na primjer, polovicom kolovoza 1993. zabilježili kako "vlada prilična netrpeljivost između ECMM i institucija

¹²⁷ Isto.

¹²⁸ HDA, HUpPMEZ, Izvješće pratioca Promatračke misije Europske zajednice od 7. svibnja 1992., kut. 75.

¹²⁹ "Mirovni plan u završnici", SD, 27. lipnja 1992.

¹³⁰ MORH, Zagreb, Središnji vojni arhiv (dalje: SVA), Ured za UN i EZ, Izvješće o djelovanju UNMO i ECMM timova, s prijedlogom u odnosu na redefiniranje njihovog mandata u RH od 21. svibnja 1993.

¹³¹ HDA, HUpPMEZ, Izvješće o boravku na području Gospića od 14. 4. do 6. 5. 1993., kut. 75.

¹³² Isto.

UN-a".¹³³ Čini se da je u vrijeme belgijskoga predsjedanja EZ-om, u drugoj polovici 1993., ta suradnja bila na najnižoj razini. Primijećeno je kako je suradnja dviju organizacija "bila relativno loša, a na nekim mjestima jedva da je i postojala", u neslužbenim komentarima smatralo se kako UNPROFOR "ne želi da im se itko 'miješa u posao' i nadgleda njihov rad", što je dovodilo do brojnih neugodnih situacija "u kojima su predstavnici Misije na zahtjev UNPROFOR-a udaljavani sa sastanaka na koje su bili pozivani, ili na traženje UNPROFOR-a nisu na sastanke ni pozivani".¹³⁴ Ova je tvrdnja nastala u razdoblju prve velike krize mirovnoga plana UN-a pa je, možda, i rezultat želje promatrača (tj. vrha EZ-a) za aktivnijim uključenjem u mirovni proces. Dakle, dolazak mirovnih snaga UN-a prouzročio je određene preorijentacije u djelovanju Promatračke misije EZ-a. Na primjer, u ožujku 1992. odlučeno je da se dio aktivnosti, u većem obimu nego do tada, usmjeri i na humanitarni aspekt jugoslavenske krize.¹³⁵

Djelovanje Promatračke misije EZ-a u Hrvatskoj svakako je bilo i pod utjecajem planova suprotstavljenih strana u sukobu. Srpska strana (srbijsko vodstvo, pobunjeni Srbi u Hrvatskoj te JNA) od početka je bila protiv intervencije EZ-a. U skladu s takvim stavom činilo se sve kako bi se što uspješnije onemogućilo i promatračko djelovanje. Pritom se očito računalo i s činjenicom da promatrači i nisu klasična mirovna misija – njihova je uloga, podsjetimo, u nadgledanju situacije te izvještavanju o njezinim osobitostima. Drugim riječima, bilo je važno postići što manji stupanj njihova uvida u situaciju. To je postajalo sve jasnije kako je vodstvo Misije u Zagrebu počelo otvorenije kritizirati djelovanje JNA. U jednom promatračkom izvještaju s kraja listopada 1991. konstatira se kako je "JNA uvek intervenisala protiv Hrvata [...] posljednji napadi JNA i srpskih dobrovoljaca bili su deo plana da se postigne kontrola teritorije u oblastima naseljenim srpskim življem"; zaključeno je kako je to promijenilo "prirodu ovog konflikta".¹³⁶ Poslije, u novim uvjetima – međunarodno priznanje Hrvatske (u njezinim republičkim granicama) te prihvaćanje dolaska snaga UN-a – stav se dodatno radikalizirao. Ovi "prodavci sladoleđa", koji se ionako "ponašaju preko svake mere nadmeno, otvoreno pristrasno za hrvatsku stranu", navedeno je u jednim srbijskim novinama, priznanjem Hrvatske izgubili su i "privid zadate neutralnosti", a time, moglo bi se dodati, i svaki razlog prisutnosti.¹³⁷ Polovicom travnja 1992. promatračima je zabranjen pristup na područje pod kontrolom pobunjenih Srba s opravdanjem da su "špijuni Tuđmanove vlasti u Hrvatskoj".¹³⁸ Razloge ovakvog postupka nije teško dokučiti, a javno su ih iznijeli i sami promatrači. Bivši promatrač Max

¹³³ HDA, HUpPMEZ, Izvješće o pratnji tima *ECHO*, kut. 78.

¹³⁴ HDA, HUpPMEZ, Sumarna analiza razdoblja belgijskog predsjedanja PMEZ-a iz siječnja 1994., kut. 74.

¹³⁵ "Promatrači EZ nastavljaju aktivnosti i nakon dolaska snaga UN", *Vjesnik*, 13. ožujka 1992.

¹³⁶ "Izveštaj evropskih promatrača", *Intervju*, Beograd, 25. oktobra 1991.

¹³⁷ Ljubodrag STOJADINOVIĆ, "Vreme ističe", *Politika*, 26. januara 1992.

¹³⁸ "Tuđmanovi špijuni", *Vjesnik*, Zagreb, 15. travnja 1992.

Gewars naveo je u posebnoj izjavi nizozemskim novinama *De Telegraaf* kako JNA zapravo potkopava mirovni plan UN-a, i to na način da "predaje nauružanje i ovlasti srpskim milicijama".¹³⁹ Zapravo, Misija je na tim područjima bila nepoželjna od trenutka kada je konačno dogovoren dolazak mirovnih snaga UN-a, tj. od početka veljače 1992. Naime, u povjerljivom dokumentu, nastalom u vodstvu Misije upravo u tom trenutku, kao jedno od najvažnijih područja budućih aktivnosti Misije navodi se upravo namjera za proširenjem njezine aktivnosti i na područja pod kontrolom JNA.¹⁴⁰ To je značilo kako je pristup promatrača na ta područja bio uvelike otežan.

Usprkos kasnijem djelovanju Misije i na području pod kontrolom pobunjenih Srba – u sklopu nadgledanja provedbe brojnih sporazuma – položaj promatrača nije bio u skladu s odredbama tih sporazuma o statusu pripadnika međunarodnih organizacija. Često su bili predmetom brojnih neugodnosti, a nerijetko i oružanih prepada. Primjerice, potkraj listopada 1994. članovi Misijina koordinacijskog središta u Topuskom bili su opljačkani te pritvoreni; jedan od ispitivača bio je i sam zapovjednik Banijskog korpusa pobunjenih Srba koji ih je, kako sami navode, nazivao špijunima.¹⁴¹ Nakon operacije hrvatskih snaga u zapadnoj Slavoniji, početkom svibnja 1995., kako sami navode, Misija je potpuno izgubila vjerodostojnost na području RSK.¹⁴² Konkretno, ekipa Misije smještena u Slunju djelovala je u opsadnim uvjetima – vrata na stanu dvostruko su se zaključavala, nikad se nisu otvarala prije nego li bi se na prozoru provjerilo tko je posjetitelj, a komunicirali su isključivo s predstavnicima UN-a.¹⁴³

Hrvatska je strana bila pobornik što bržeg i što intenzivnijeg uključenja EZ-a u sukob, tj. njegove internacionalizacije. To je onda značilo i stalnost zahtjeva za što bržim dolaskom Misije u Hrvatsku. S druge strane, promatrače je trebalo informirati o stvarnim osobitostima situacije u Hrvatskoj. Smatralo se kako Misija "može najbolje pomoći tako da obavještava EUROPU o tome što se zapravo događa".¹⁴⁴ Promatračima je dakle očito, stavljajući u drugi plan njihove mogućnosti djelovanja o kojima se u tom trenutku malo i znalo, trebalo pružiti uvjete potrebne za stjecanja uvida u stvarnu narav rata u Hrvatskoj. Neizravnu potvrdu, dakako, uzrokovanu i prometnim razlozima, predstavlja i činjenica kako se sjedište Misije nalazilo na slobodnom hrvatskom području, tj. u Zagrebu. Ipak, u nekoliko je navrata zabilježeno i hrvatsko onemogućavanje promatračkog djelovanja. Primjerice, u listopadu 1992. onemogućeno im

¹³⁹ "Hrvatska u najljepšoj uspomeni", *Vjesnik*, Zagreb, 12. travnja 1992.

¹⁴⁰ HDA, UPRH, P, F 454, ECMM/HOM, Guidelines for Future Activities of the ECMM od 6. veljače 1992.

¹⁴¹ HMDCDR, 1153-5, ECMM/HOM, Pismo od 27. studenoga 1994.

¹⁴² HMDCDR, 1153-5, ECMM/RCZ/DT: Special Report (Weekly): *RC Zagreb Weekly Assessment 14-20 May 1995* od 21. svibnja 1995.

¹⁴³ HMDCDR, 1153-5, ECMM/RCZ/TS/DT: Special Report: *The Atmosphere in the "RSK"* od 20. svibnja 1995.

¹⁴⁴ HDA, HUpPMEZ, Izvještaj sa sastanka u Ministarstvu za promet i veze Republike Hrvatske od 14. kolovoza 1991., kut. 76.

je djelovanje na širem slavonskobrodskom području.¹⁴⁵ U rujnu 1993. hrvatske su vlasti odbile zahtjev promatračke ekipe za obilazak dijela zaštitnog područja UN-a Zapad pod obrazloženjem kako su "planirali obaviti mnoštvo razgovora sa svim strukturama, te snimiti određene materijale iz problematike sektora".¹⁴⁶ U promatranom razdoblju ipak nije zabilježen postupak hrvatske strane koji bi se, po posljedicama na djelovanje promatrača, mogao usporediti sa srpskom zabranom pristupa iz travnja 1992. ili tretmanom Misije na slunjskom području iz svibnja 1995. – hrvatski razlozi nisu bili uvjetovani dubljim strateškim ciljem. Veći je problem za Misiju predstavljala hrvatska javnost, koja je smatrala kako "ne razlikuju agresora od branitelja, njima je sve istovjetno".¹⁴⁷ Tvrdnja je samo djelomice točna jer se s druge strane nalazila ograničenost mandata Misije. I sami su promatrači bili svjesni teškoće svoje pozicije; s jedne su strane znali da se hrvatska javnost "sve manje ili gotovo uopće ne nada da im oni mogu 'donijeti mir'", ali, jednako tako, mogli su samo "promatrati, bilježiti i izvješćivati [...] i gotovo ništa djelovati".¹⁴⁸

Neki primjeri djelovanja Promatračke misije Europske zajednice u Hrvatskoj: izvještavanje – "Situacija u Hrvatskoj"

Najvažnija zadaća Promatračke misije EZ-a bila je izvještavanje; najveći stupanj javne reakcije izazvao je promatrački izvještaj od 26. studenoga 1991., pod nazivom "Situacija u Hrvatskoj" (*Situation in Croatia*). Naravno, izvještaj nije bio namijenjen javnosti, a pogotovo ne hrvatskoj ili srpskoj. Najprije se pojavio u utjecajnim europskim glasilima, da bi zatim u cijelosti ili u dijelovima bio prenesen u različitim glasilima na području nestajuće jugoslavenske federacije; gotovo u svim medijima plasiran je kao "prvorazredna senzacija".¹⁴⁹ Pojavile su se i različite pretpostavke u vezi s autorstvom izvještaja. Tako je navedeno kako on predstavlja stajalište Misije, "a ne stajalište Evropske zajednice".¹⁵⁰ U srbijanskim medijima pojavila se drugačija tvrdnja. Prema jednom natpisu sastavio ga je "samo jedan deo monitorske ekipe, ali on nije prihvaćen na kolegijumu monitora EZ u Jugoslaviji".¹⁵¹ U hrvatskim medijima pojavila se tvrdnja kako od promatrača nije bilo izričito zatraženo da provedu analizu situacije, ali da su oni "to učinili na vlastiti zahtjev".¹⁵² Ove će nejasnoće samo pridonijeti ukupnom učinku koji je proizvelo objavljivanje ovog izvještaja.

¹⁴⁵ HMDCCR, 1150-2, ECMM/HOM, Exclusion of Teams from Area in Croatia od 7. studenoga 1992.

¹⁴⁶ Ministarstvo unutarnjih poslova Republike Hrvatske (MUPRH), Policijska uprava Bjelovarsko-bilogorska (PUBB), Operativna akcija povratak (OAP), b. b., Obavijest od 21. rujna 1993.

¹⁴⁷ Dragutin HORVAT, "Bjelokošuljaši šetaju", VL, 18. listopada 1991.

¹⁴⁸ HDA, HUPMEZ, Izvještaj o boravku u Karlovcu od 9. do 18. srpnja 1993., kut. 76.

¹⁴⁹ Slavko ČURUVIJA, "Jedan od redovnih izvještaja", *Borba*, 4. decembra 1991.

¹⁵⁰ "JNA' je kukavička armija", *Vjesnik*, 4. prosinca 1991.

¹⁵¹ S. ČURUVIJA, "Jedan od redovnih izvještaja".

¹⁵² Branka STIPKOVIĆ, "Armija – jedina prepreka miru", VL, 4. prosinca 1991.

Središnja tema izvještaja – uz stavove o položaju same Misije – posvećen je djelovanju JNA. Autori izvještaja posebno napominju kako je u trenutku njegova stvaranja osnovno obilježje situacije u Hrvatskoj puni zamah napadačkog djelovanja JNA. Uočen je pritom i određeni obrazac postupanja: JNA najprije teškom artiljerijskom vatrom napada određena mjesta s ciljem teroriziranja civilnoga stanovništva te, posljedično, predaje branitelja, zatim pušta postrojbe pobunjenih Srba (koje je naoružala te ih podržava) da osvoje ta mjesta, a nakon toga na ta područja ulaze i postrojbe JNA te preuzimaju kontrolu. U različitim trenucima takva je taktika primijenjena na primjeru Vukovara i Slunja, primjenjuje se na primjeru Osijeka te vjerojatno na primjeru Zadra, uz neke iznimke primjenjuje se i na primjeru Dubrovnika te postoje naznake njezine primjene na primjerima Siska i Karlovca; no, nije vezana isključivo uz veća gradska središta – primijenjena je i na primjerima brojnih seoskih naselja. Promatrači su posebno naglasili destruktivnu crtu djelovanja JNA prilikom takvog djelovanja; u izvještaju se tvrdi kako federalna armija uopće ne oklijeva vatreno djelovati po civilnim ciljevima, a u nekim su slučajevima utvrdili kako je vatreno djelovanje po školskim, muzejskim i vjerskim objektima te posebno bolnicama – namjerno. Oružane snage pobunjenih Srba – još jedna, makar i posredna, potvrda koga se smatra najviše odgovornim za eskalaciju oružanog sukoba – znatno su manje prisutne u izvještaju: navodi se kako su znatno mnogobrojnije od hrvatskih paravojnih snaga, kako se odlikuju brutalnošću te kako su pod zaštitom JNA. Zaključno, JNA je izrijeком nazvana kukavičjom vojskom – *a cowardly army* – unutar čijih su se redova počeli pokazivati znaci unutarnjeg rastrojstva te potrage za smislom postojanja, što je svoj izraz dobilo u brojnim napadima na civilne objekte.¹⁵³

Točnost izvještaja je nedvojbeno; u drugoj polovici studenoga 1991. upravo je završila jedna od najvećih napadačkih akcija JNA – zauzimanje Vukovara i bliže okolice – praćena visokim stupnjem uništenja tog grada te velikim brojem poginulih i zarobljenih nesrpskih civila. I relevantni ga svjedoci prikazuju takvim. Tako francuski veleposlanik u Hrvatskoj te voditelj francuskoga izaslanstva unutar Misije Georges-Marie Chenu smatra da se na temelju tog izvještaja može zaključiti kako JNA "vodi rat u kojem krši sva vojna i humanitarna načela civiliziranog svijeta"¹⁵⁴, dok ga visokopozicionirani njemački diplomat Michael Libal naziva "dotad najoštrijom optužbom na račun JNA"¹⁵⁵.

Situacija nije tako jasna vezano uz trenutak nastanka i objavljivanja te utjecaj izvještaja; dakako, medijski učinak objavljivanja bio je velik. Tri dana prije nastanka izvještaja, 23. studenoga 1991., sukobljene su strane u Ženevi – uz posredovanje UN-a, tj. posebnog izaslanika glavnog tajnika UN-a, američkog

¹⁵³ HDA, UPRH, P, F 95, ECMM, Izvještaj Promatračke misije Europske zajednice pod nazivom *Situation in Croatia* od 26. studenoga 1991.

¹⁵⁴ Georges-Marie CHENU, "Ljudi u bijelom ili Europa na putu mira!", *Posljednji balkanski rat? Bivša Jugoslavija: svjedočenja, raščlambe, izgledi*, Zagreb 1997., 133.

¹⁵⁵ M. LIBAL, *n. dj.*, 104.

diplomata Cyrusa Vancea – sklopile sporazum o bezuvjetnom prekidu vatre.¹⁵⁶ Važnije od toga, došlo je i do načelnog pristanka obiju strana uz mirovni plan, tj. pristanka na razmjestaj mirovnih snaga UN-a, za što je jedan od osnovnih preduvjeta bio povlačenje postrojbi JNA s hrvatskoga teritorija. Zamisao je imala velikog pobornika u Velikoj Britaniji.¹⁵⁷ Neki podaci upućuju na zaključak kako je upravo britanska sastavnica Misije dostavila izvještaj medijima. U hrvatskim medijima pojavila se tvrdnja kako su ga i sastavili, i to samoinicijativno, britanski članovi Misije.¹⁵⁸ Izvještaj je i ostalim medijima dostavljen upravo preko britanske medijske kuće BBC-a.¹⁵⁹ Dakle, objavljivanje izvještaja promatrača od 26. studenoga 1991. moglo bi se staviti u kontekst britanskih interesa; državi koja je aktivno podupirala mirovne napore UN-a – s najvažnijom sastavnicom tog djelovanja u razmještaju mirovnih snaga UN-a, za što je preduvjet povlačenje JNA – svakako je išlo u korist objavljivanje izvještaja u kojem se upravo proziva djelovanje JNA. Osim toga, izvještaj se u javnosti pojavio u vrijeme pojačanih njemačkih napora na polju afirmacije priznanja pojedinih bivših jugoslavenskih republika. Tako je barem njegovo objavljivanje shvaćeno u redovima njemačke diplomacije, pa je već spomenuti Libal zabilježio kako je izvještaj promatrača, uz ostalo, "ojačao položaj Njemačke".¹⁶⁰ Ovim navodima na jedan neizravan način ide u prilog i činjenica da se nizozemsko ministarstvo vanjskih poslova ogradilo od izvještaja te je navelo kako je riječ o "nezvaničnom i neprihvaćenom izveštaju interne naravi".¹⁶¹ Postoje i druga moguća objašnjenja trenutka njegova objavljivanja. Izvještaj bi se naime moglo staviti u kontekst odluke vrha EZ-a od 2. prosinca 1991., kojom se ekonomske sankcije uvedene početkom studenoga 1991. svim bivšim jugoslavenskim republikama sada praktički primjenjuju samo na Srbiju i Crnu Goru; u tom slučaju, promatrački je izvještaj imao funkciju opravdanja takvog koraka. Izvještaj, na jedan posredan način, zagovara i vojno uključivanje EZ-a u krizu. Primjerice, na jednom se mjestu navodi kako bi ratni brod JNA, koji sa sigurne udaljenosti vatreno djeluje na grad bez obrane, trebao biti doveden u situaciju iz koje bi mu trebalo jasno dati do znanja kako je takav postupak dopušten jedino uz rizik njegova potapanja.¹⁶² Kako je iz navedenog jasno da uzročnik potapanja neimenovanog broda ne može biti hrvatska obrana, može se zaključiti kako je autor smatrao da bi tu poziciju trebala zauzeti neka druga oružana sila. Uostalom, promatrači su izrijezom naveli kako je jedna od mogućnosti koja stoji pred vrhom EZ-a upravo određivanje spremnosti – *indicate readiness* – da se Misiji pruži takva pomorska i zračna potpora koja bi daljnju agresiju

¹⁵⁶ *Jugoslavenska kriza i svet. Hronologija događaja januar 1990 – decembar 1995*, ur. Brana Marković, Beograd 2000., 25.

¹⁵⁷ C. HODGE, *n. dj.*, 48.-57.

¹⁵⁸ "JNA' je kukavička armija".

¹⁵⁹ "Armija se bori za sebe", *Borba*, 4. decembra 1991.

¹⁶⁰ M. LIBAL, *n. dj.*, 104.

¹⁶¹ "Varljivo zatišje", *Borba*, 5. decembra 1991.

¹⁶² HDA, UPRH, P, F 95, Izvještaj Promatračke misije Europske zajednice pod nazivom *Situation in Croatia* od 26. studenoga 1991.

JNA učinila uzaludnim, čak i samoubilačkim činom (*will make continued JNA aggression pointless if not suicidal*).¹⁶³ Zaključno, na ovom primjeru može se utvrditi kako su izvještaji Promatračke misije EZ-a mogli ostvariti velik utjecaj na važne političke procese te kako predstavljaju važno svjedočanstvo – u ovom slučaju i točno – o vremenu u kojem su nastali.

Neki primjeri djelovanja Promatračke misije Europske zajednice u Hrvatskoj: humanitarno djelovanje – "Sporazum"

Razmještaj mirovnih snaga UN-a doveo je do određenog proširenja polja djelovanja Promatračke misije. U trenutku kada su snage UN-a i službeno preuzele odgovornost, polovicom 1992., Misija se počinje više orijentirati na različite aspekte humanitarnog djelovanja.¹⁶⁴ Jedno od najvažnijih humanitarnih pitanja tijekom čitavog sukoba u Hrvatskoj bilo je, naravno, ono o mogućnostima povratka prognanog stanovništva te, uz to usko povezano, pitanje tretmana preostalog nesrpskog civilnog stanovništva na okupiranim područjima. Dakako, navedena problematika imala je i političku dimenziju. Promatrači su brzo uočili nemogućnost rješavanja kvadrature kruga; naime, u trenutku kada mirovne snage UN-a preuzmu odgovornost, mnogi će prognanici smatrati kako je došlo vrijeme za njihov povratak, ali on u biti neće biti moguć jer će srpsko stanovništvo biti smješteno u područjima odakle su prognani te, važnije, odlučujuća uloga političkog konteksta – inzistiranje pobunjenih Srba na etničkoj homogenosti područja pod njihovom kontrolom – zapravo će onemogućiti svaki pokušaj rješavanja ovog pitanja.¹⁶⁵ Spoznaja nije dovela do očekivane prilagodbe pa je Misija, iako u mnogo manjoj mjeri negoli mirovne snage UN-a, postala metom optužbi za pridonošenje etničkom čišćenju okupiranih hrvatskih područja ili njegovo nesprečavanje. Promatračko posredništvo pri prijelazu hrvatskih civila s okupiranog na slobodno područje, primjerice, pogotovo je pridonosilo takvom stavu hrvatske javnosti, ali i službene politike. Pritom nije bilo razumijevanja za postupke promatrača koji su nedvojbeno sadržavali iskrene namjere u svrhu poboljšanja humanitarne situacije. Promatrači su naime navodili kako to rade često na zahtjev samih Hrvata, jer "ako je netko obolio na drugoj strani [područjima pod kontrolom pobunjenih Srba] i treba mu liječnička pomoć koju mu tamo nije moguće osigurati, i mi posređujemo u njegovu prebacivanju na ovu stranu, to se odmah tumači kao etničko čišćenje".¹⁶⁶ Dakle, niti promatrači nisu mogli očekivati kako će ih mimoići opravdana kritika neučinkovitosti međunarodne zajednice; trenutak naime nije bio pogodan za razumijevanje neusklađenosti promatračkih ovlasti s potrebama situacije.

¹⁶³ *Isto*.

¹⁶⁴ J. RILEY, *n. dj.*, 22., 25.

¹⁶⁵ HDA, HUPPMEZ, Izvještaj od 27. svibnja 1992., kut. 72.

¹⁶⁶ "Srbi umiru od straha", SD, 26. svibnja 1993.

Najava, i to poprilično jasna, ovakvog razvoja situacije došla je prilično rano, još u listopadu 1991. U tom se trenutku istočnoslavonski gradić Ilok našao na putu napadačkih namjera snažnih oklopno-mehaniziranih formacija JNA. Položaj Iloka zapravo je odredio njegovu sudbinu; nalazio se na putu važne komunikacije kojom su snage JNA odlazile u akcije na širem istočnoslavonskom ratištu; u tom je smislu mostovni prijelaz koji je spajao Ilok sa susjednom Bačkom Palankom bio od velike važnosti. Od druge polovice rujna 1991. Ilok, kao i šire područje grada, nalazio se u stanju potpune odsječenosti, na što se nadovezala i sve izraženija informativna blokada. Grad je postao i metom sve jačih napada od strane JNA, koja je postupno počela zauzimati okolna mjesta, primjerice Tovarnik 22. rujna 1991. Samojoj obrani Iloka JNA je dvaput uputila ultimativni zahtjev za predaju oružja. U međuvremenu su u grad počeli dolaziti prognanici iz okupiranih mjesta. Sve je to stvorilo tešku situaciju: "Situacija postaje jako složena, svaki čas se očekuje napad i na Ilok. [...] Trebalo je donijeti odluku: kako dalje? Razmišljalo se o probuju, o otporu, o načinu kako izaći iz zatvorenog prstena. Treba tražiti instrukcije iz Zagreba od najviših civilnih i vojnih vlasti."¹⁶⁷

Prisutnost velikog broja prognanika, uz vojni kontekst, izdvojit će se kao ključni čimbenik prilikom procjene o daljnjem načinu djelovanja. Okruženje praćeno smanjivanjem količina hrane i drugih potrepština, sve izvjesnija bezizglednost eventualnog probijanja obruča od strane hrvatskih snaga, stalni oružani napadi i prijetnje od strane JNA, brojnost prognaničke populacije te već stečeno iskustvo progonstva iz okolnih mjesta učinili su svoje; sve je to stvorilo izvjesno psihološko stanje iz kojeg se iskristalizirala želja za napuštanjem Iloka. Prema riječima jednog od prognanika (u trenutku kada je donesena i službena odluka o odlasku): "Ljudi su preplašeni, vojska je pucala na okolna sela: Mohovo, Šarengrad, Tovarnik, Lovas, Lovku, Bapsku, kuće su razrušene, ima mnogo mrtvih [...] dok je vojska ovdje neću se vraćati."¹⁶⁸ U takvim su se okolnostima iločke općinske vlasti odlučile za provedbu posebnog izjašnjavanja, održanog 13. listopada 1991., koje se u biti sastojalo od odgovora na dva pitanja: "Da li ste za to da se preda cjelokupno naoružanje i potpiše izloženi Sporazum¹⁶⁹ s JNA? [...] Da li ste za zajedničko iseljenje iz mjesta zbog krizne situacije?"¹⁷⁰ Na prvo pitanje 71% građana koji su izašli na izjašnjavanje odgovorilo je niječeno, a na drugo 73% njih "izjasnilo se za progonstvo".¹⁷¹ Rezultat ove dvojnosti – otprilike isti broj građana Iloka odbio je zahtjev za predaju oružja, a u isto vrijeme izjasnio se za napuštanje grada – bio je sporazum potpisan u Šidu 14. listopada 1991. U njemu se navodi s jedne strane da se na "osnovu zahteva gra-

¹⁶⁷ Marko MALOVIĆ, *Ostajemo u Iloku*, Zagreb 2000., 37.-40.

¹⁶⁸ Goran KATIĆ, "Iseljavanje po dogovoru", *Borba*, 18. oktobra 1991.

¹⁶⁹ Radi se o zahtjevu JNA, predočenom hrvatskom pregovaračkom izaslanstvu 11. listopada 1991., u kojem je JNA tražila predaju svega naoružanja do 12. listopada 1991. u podne, mogućnost pretresa privatnih i društvenih objekata u Iloku od strane vojne policije, a u slučaju nepoštivanja zaprijetila odmazdom. (M. MALOVIĆ, *n. dj.*, 55.).

¹⁷⁰ *Isto*, 57.

¹⁷¹ *Isto*.

djana Iloka, Bapske i Šarengrada, a posle završenog referenduma omogućava se svim građanima svih naseljenih mesta kao i izbeglicama koji su se zatekli u ovim mestima, da se mogu iseliti ukoliko to žele sa članovima svojih porodica", a s druge kako je obveza "svih građana da pre iseljenja i to neposredno pre formiranja konvoja, predaju svoje naoružanje i MES [minsko-eksplozivna sredstava] sa kojima raspolažu, ispred mosta '25. maj' i to u kući-radionici Ivana Zeca".¹⁷² Dana 17. listopada 1991. prognanički konvoj napustio je Ilok.¹⁷³

Hrvatska je vlada progonstvo nesrpskog stanovništva iz Iloka i okolnih mjesta nazvala primjerom etničkog čišćenja, tj. radilo se o "smišljenom planu o iseljavanju pod prijetnjom genocida [...] o prisilnom iseljavanju i deportaciji građana iz njihovih domova i zavičaja".¹⁷⁴ Ocjena je donesena s pravom, tj. utemeljena je na stvarnom činjeničnom stanju; progonstvo je uzrokovano isključivo agresijom JNA. Osim toga, nije bilo nikakve dvojbe o pravim namjerama JNA. Na dan potpisivanja sporazuma u Šidu, postrojbe JNA ušle su u Šarengrad, Bapsku i Mohovo.¹⁷⁵ U skladu s tim razvijena je i prikladna promidžbena aktivnost pa se primjerice isticalo kako je odlazak iz Iloka uzrokovala "hadezevska propaganda, plašeći stanovništvo poslednjih dana da će posle ulaska Armije doći do masovnih hapšenja i likvidacije Hrvata"¹⁷⁶ te kako je jedini cilj JNA "razoružavanje ustaških snaga i svih građana, koji nedozvoljeno poseduju oružje u Iloku".¹⁷⁷ Stoga gotovo nestvarno zvuče jamstva predstavnika JNA u kojima se navodi kako "svima koji ostanu u Iloku Armija garantuje mir i bezbednost".¹⁷⁸ Dakle, prisilni odlazak hrvatskog i drugog nesrpskog stanovništva iz Iloka izravna je posljedica djelovanja JNA, s krajnjim ciljem stvaranja etnički homogenog prostora na hrvatskome istoku.

Ipak, u hrvatskoj se javnosti isticalo kako je za događanja u Iloku i okolici polovicom listopada 1991. Promatračka misija EZ-a gotovo jednaki krivac kao i JNA. Kulminaciju takvih stavova predstavlja pismo tadašnjega člana vlade RH, Dražena Budiše, od 15. listopada 1991., upućeno sjedištu Misije u Zagrebu. U pismu se ističe zapanjenost hrvatske vlade činjenicom "što su predstavnici [...] Promatračke misije posredovali u sklapanju ovog Sporazuma kojim se predviđa iseljavanje hrvatskog pučanstva iz područja koja su već ucrtana u karte Velike Srbije"; Misija je upozorena kako je njezina prava uloga "posredovanje u postizanju i nadgledanju postignutog primirja a ne raseljavanje lokalnog stanovništva", te joj je preporučeno da umjesto "na iseljavanju 10.000 Hrvata s područja Iloka, Šarengrada i Bapske", napore usmjeri prema "odlasku vojske iz tih područja i iz cijele Hrvatske".¹⁷⁹ Optužba je bila oštra i svakako

¹⁷² HDA, UPRH, P, F 264, VRH, Sporazum od 14. listopada 1991.

¹⁷³ M. MALOVIĆ, *n. dj.*, 65.

¹⁷⁴ F. GREGURIĆ, *n. dj.*, 205.

¹⁷⁵ M. MALOVIĆ, *n. dj.*, 61.

¹⁷⁶ Slavoljub ŽIVKOVIĆ, "Armiji predata tri kamiona oružja", *Politika*, 18. oktobra 1991.

¹⁷⁷ "Propagandne izmišljotine hrvatskih glasila", *Politika*, 17. oktobra 1991.

¹⁷⁸ "Hrvatske snage uklanjaju mine u Iloku", *Politika*, 16. oktobra 1991.

¹⁷⁹ HDA, UPRH, P, F, 264, VRH, Pismo člana Vlade i koordinatora za kontakte s Promatrač-

potpuno u skladu s karakteristikama trenutka; tijekom listopada 1991. brojna područja u Hrvatskoj bila su zahvaćena oružanim sukobom, a već višemjesečna intervencija EZ-a nije dovela do njegova zaustavljanja.

Dostupni podaci ipak upućuju na zaključak kako je Misija nezasluženo dobila epitet sukrivca. Potkraj rujna 1991. Misiji su od strane hrvatskih vlasti upućeni zahtjevi za slanje promatračkih ekipa na područje Iloka i okolice. S jedne se strane smatralo kako će promatračka prisutnost pridonijeti očuvanju primirja, a s druge da će spriječiti daljnje stradavanje civila.¹⁸⁰ Hrvatskom se zahtjevu nije moglo udovoljiti; Misija je u tom trenutku imala promatračku ekipu u Beogradu, ali uspostavljanje njezine strukture za vezu s predstavnicima JNA bilo je začetku, pa nije bilo mogućnosti za slanje ekipe u Ilok.¹⁸¹ Nova hrvatska molba upućena je 4. listopada 1991., ovoga puta s upozorenjem kako mještanima Iloka prijeti odmazda JNA.¹⁸² Molbi je udovoljeno pa je promatračka ekipa boravila u Iloku 8. listopada 1991., odakle se vratila s primjerkom posebnih zaključaka iločkih mjesnih vlasti, koji su proslijeđeni hrvatskim vlastima; u zaključcima se, u kontekstu rada Mirovne konferencije u Haagu, traži da se sva sporna pitanja između "vojne komande novosadskog korpusa i ovog grada rješavaju mirnim putem, bez upotrebe sile".¹⁸³ Važnije je naglasiti kako izravni sudionici tih događaja ističu kako je tada promatračkoj ekipi prenesena i molba "da posreduje u evakuaciji".¹⁸⁴ Prema istom izvoru, od promatrača se tražila i pomoć u evakuaciji stanovništva Lovasa, koji su postrojbe JNA napale 10. listopada 1991., ubivši pritom više desetaka mješтана; molbi nije udovoljeno, ali se iz teksta – "od predstavnika Europske misije zatraženo je posredovanje u evakuaciji žena i djece, ali bez uspjeha" – može zaključiti kako uzrok neuspjeha nije neaktivnost Misije.¹⁸⁵ U idućim danima promatrači su pomogli pri uspostavljanju kontakata s visokim predstavnicima JNA.¹⁸⁶

To nas dovodi do izjašnjavanja od 13. i sporazuma od 14. listopada 1991. te uloge promatrača u njegovu nastanku; u ovom trenutku treba utvrditi kako je, pod utjecajem oružanog djelovanja i nadmoći JNA te psihološke atmosfere u samome mjestu (fizička i informativna blokada), kod stanovništva očito

kom misijom Europske zajednice Dražena Budiše od 15. listopada 1991.

¹⁸⁰ HDA, UPRH, P, F 264, VRH, Pismo Povjerenika Vlade RH za općinu Vukovar Marina Vidića Bilog od 28. rujna 1991.; Pismo pomoćnika ministra vanjskih poslova Segeja Morsana od 27. rujna 1991.

¹⁸¹ HDA, UPRH, P, F 264, VRH, Pismo Voditelja Promatračke misije Europske zajednice Dirka van Houtena od 27. rujna 1991.

¹⁸² HDA, UPRH, P, F 264, VRH, Pismo Voditeljice Hrvatskog ureda pri Promatračkoj misiji Europske zajednice Ljerke Mintas Hodak od 4. listopada 1991.

¹⁸³ HDA, UPRH, P, F 264, VRH, Zaključci Skupštine grada Iloka o rješavanju spornih pitanja bez upotrebe sile i mirnim putem od 6. listopada 1991.

¹⁸⁴ M. MALOVIĆ, *n. dj.*, 52. To bi se možda moglo dovesti u vezu s nepotvrđenim navodom iz istoga izvora, prema kojemu je krajem rujna i hrvatska vlada donijela odluku o evakuaciji Iloka, s dodatkom kako je o tome već obaviješteno vodstvo Misije u Zagrebu te je ono čak i dogovorilo s vrhom JNA način evakuacije. (*Isto*, 42.).

¹⁸⁵ *Isto*, 54.

¹⁸⁶ *Isto*, 53.

stvoren osjećaj bezizglednosti, konkretiziran u namjeri da se napusti mjesto. O tome su također obaviješteni promatrači te je od strane mjesnih vlasti u Iloku zatraženo njihovo posredovanje. Promatrači su Ilok drugi put posjetili 12. listopada 1991. Informirani su o stanju u mjestu i okolici, o tome da je počeo pregovarački proces mjesnih predstavnika i predstavnika JNA te su, kako se navodi, upoznati – još jednom – “i sa željom većine stanovnika da se radije ode u progonstvo kako bi se izbjegle ljudske žrtve, ali da se pokaže i odlučnost da je to odlazak zbog povratka”.¹⁸⁷ Idućega dana (13. listopada 1991.) održano je spomenuto izjašnjavanje, a 14. listopada 1991., kako je već navedeno, došlo je i do potpisivanja sporazuma. Promatrači su nazočili njegovu potpisivanju – to im je bio treći dolazak u Ilok – ali nisu bili i njegovi potpisnici. Sporazum su potpisali predstavnici JNA i hrvatskih vlasti u Iloku, “u prisustvu mirovne europske misije”.¹⁸⁸ Poslije će jedan od dvojice promatrača EZ-a koji je prisustvovao potpisivanju sporazuma hrvatskom izaslanstvu izjaviti kako su promatrači “bili nazočni prilikom dogovora i potpisivanja Sporazuma o iseljavanju od 14. 10. u Šidu bez ikakva prava i želje da na bilo koji način utječu na dogovor ili da stave svoj potpis”.¹⁸⁹ Nekoliko sati poslije promatrači će opet imati potrebu naglasiti kako se oni “ni na koji način nisu miješali u razgovor niti su Sporazum potpisali”.¹⁹⁰ Dostupni podaci doista ne dovode Promatračku misiju EZ-a u nikakvu izravnu vezu – osim nazočnosti prigodom potpisivanja – sa zaključenjem sporazuma od 14. listopada 1991. Dostupni promatrački izvještaj od tog dana također samo konstatira zaključenje sporazuma.¹⁹¹ Dapače, prema jednom hrvatskom izvoru, nazočnost promatrača zaključenju sporazuma dovela je do vidljive manifestacije bijesa kod predstavnika JNA.¹⁹²

Preostaje još pitanje izjašnjavanja stanovništva o odlasku iz Iloka. Naravno, u širem kontekstu, jasno je kako je agresija JNA na području istočne Slavonije dovela do situacije u kojoj je donesena odluka o njegovu održavanju. U tom smislu nema dvojbe o točnosti Budišine tvrdnje kako je navedeno izjašnjavanje zapravo “referendum naroda na koga su uperene cijevi neprijateljske vojske” te se ono onda “ne može nikako uzeti kao izražavanje prave volje građana”.¹⁹³ No, podaci upućuju na zaključak kako promatrači nisu imali ništa s nastankom ideje o izjašnjavanju te s njegovom provedbom. Zapravo, čini se kako je sama ideja izjašnjavanja na konkretnijoj razini rezultat fatalizmom obilježene atmosfere u Iloku te želje samih mještana da se izjašnjavanje na određeni način službeno utvrdi kao iznuđeni čin (s promatračima kao svjedocima), s dugoročnim ciljem dobivanja legitimacije kasnijeg povratka. O tome je zabilježeno

¹⁸⁷ *Isto*, 56.

¹⁸⁸ “Postignut dogovor o predaji paravojnih formacija u Iloku”, *Politika*, 15. oktobra 1991.

¹⁸⁹ HDA, UPRH, P, F 264, VRH, Izvještaj Štaba za prihvat prognanih osoba iz Iloka o prijatu osoba prognanih iz Iloka te o posjetu okupiranom Iloku od 21. listopada 1991., 4.

¹⁹⁰ *Isto*, 8.

¹⁹¹ HDA, UPRH, P, F 264, VRH, RCB/Subject: ILOK (Izvještaj od 14. listopada 1991.).

¹⁹² M. MALOVIĆ, *n. dj.*, 58.

¹⁹³ HDA, UPRH, P, F, 264, VRH, Pismo člana Vlade i koordinatora za kontakte s Promatračkom misijom Europske zajednice Dražena Budiše od 15. listopada 1991.

i sljedeće: "Na pitanje promatrača EZ zašto se glasovalo o iseljavanju, odgovoreno je: građani ne žele napuštati svoje kuće, ali JNA se ne može miješati u civilnu vlast izabranu na slobodnim višestranačkim izborima, što im je jasno stavljeno do znanja održanim referendumom."¹⁹⁴ Jer, treba podsjetiti, izjašnjavanje stanovništva Iloka ušlo je u sam tekst sporazuma od 14. listopada 1991. Zaista, rijetka su ovakva dokumentirana svjedočanstva o izravnoj uključenosti JNA u progon nesrpskog stanovništva s područja koja je 1991. okupirala.

Hrvatsko izaslanstvo, koje je – posredovanjem promatrača – uspjele posjetiti Ilok 19. listopada 1991., ovako je objasnilo razloge iseljavanja stanovništva Iloka te pridošlih prognanika iz okolnih mjesta:

1. Silna doza straha koju su u Ilok donijeli sa sobom izbjeglice iz okolnih mjesta sa teritorija Republike Hrvatske, a koji su se u zadnje vrijeme koncentrirali u Iloku (mnogi su od njih doživjeli paljenje svojih kuća i klanje svojih sumještana). 2. Psihološki i vojni pritisak Armije iz Bačke Palanke i njihovo opkoljenje samog Iloka, te prijete da će ih srušiti sa zemljom i pobiti ukoliko ne predaju oružje. 3. Nedovoljan broj branitelja Iloka i slaba opskrbljenost potrebnim borbenim sredstvima. 4. Prekid komuniciranja sa Zagrebom, u zadnje vrijeme u potpunosti.¹⁹⁵

Promatračka misija EZ-a ni njezini postupci nisu spomenuti. Promatračima se ipak mogu prigovoriti neki postupci vezani uz ova događanja. Najprije, mjesne su ih vlasti zamolile "da izvijeste javnost o tragičnim događajima koji su se već zbili u susjednim mjestima i koji očekuju Ilok u daleko težem obliku".¹⁹⁶ O takvom postupku promatrača nema nikakvog traga, a ako se to i stavi u kontekst prije uočenog pravila prema kojem je promatračima bilo zabranjeno javno iznositi sudove o političkim i drugim osobitostima situacije, onda se svakako radi o krajnje isključivom tumačenju tog pravila. Dalje, neovisno o sadržaju, sasvim je sigurno kako sudjelovanje promatrača u provedbi sporazuma od 14. listopada 1991. nije predstavljalo promišljen čin. Primjerice, zajedno s predstavnicima JNA provjeravali su provedbu obveze hrvatske strane o uklanjanju minskih naprava u mjestu i okolici, što je predviđeno sporazumom.¹⁹⁷ Takvi postupci – od kojih je najveći odjek proizvela njihova nazočnost zaključenju sporazuma od 14. listopada 1991. – barem u očima hrvatske javnosti, gotovo su anulirali razliku između njih i JNA. Potrebno je, ipak, primijetiti kako je djelovanje pripadnika Promatračke misije EZ-a u ovom slučaju bilo pukim odrazom nezdravih učinaka djelovanja međunarodne zajednice, obilježenog izostankom volje za odlučnijim djelovanjem te birokratiziranim pristupom. Posljedice su se mogle lako predvidjeti. S jedne strane sama nazočnost promatrača EZ-a zasigurno je spriječila oružane napade i vjerojatnu pogibiju dijela

¹⁹⁴ M. MALOVIĆ, *n. dj.*, 58.

¹⁹⁵ HDA, UPRH, P, F 264, VRH, Izvještaj Štaba za prihvata prognanih osoba iz Iloka o prihvatitima osoba prognanih iz Iloka te o posjetu okupiranom Iloku od 21. listopada 1991., 12.

¹⁹⁶ *Isto*, 53.

¹⁹⁷ "Hrvatske snage uklanjaju mine u Iloku".

hrvatskih i drugih nesrpskih prognanika, ali, s druge strane, konačan je učinak bio upravo ono što je srpska strana i željela – etnički čist prostor.¹⁹⁸

Ogorčeno Budišino pismo od 15. listopada 1991. nije značilo i hrvatski prekid s Promatračkom misijom EZ-a. Naprotiv, već idućega dana, 16. listopada 1991., vodstvo Misije u Zagrebu obaviješteno je kako hrvatsko "neslaganje da se problem Iloka, Bapske i Šarengrada rješava iseljavanjem pučanstva" ne znači i hrvatsku želju "da se E. Z. promatračka misija povuče iz Iloka".¹⁹⁹ Također je od promatrača zatraženo osiguranje sigurnog prolaska prognaničkog konvoja.²⁰⁰ Zabilježeno je kako je upravo promatračko djelovanje, pored ostalog, omogućilo "što je iseljavanje proteklo bez većih incidenata".²⁰¹ Budišino pismo imalo je i nekih negativnih posljedica:

Začudo, u večernjim satima stigla je poruka predstavnicima misije od ministra u Vladi Republike Hrvatske g. Dražena Budiše, da misija prekine svoje angažiranje na iseljavanju stanovništva. Ova poruka imala je teške psihološke posljedice na ljude. Promatrači su jedina nada da će se progon obaviti pod kakvim-takvim nadzorom svjetske javnosti. Nakon ponovljenih razgovora sa svojom središnjicom u Zagrebu i Beogradu, promatrači su ostali u Iloku, ali su sada samo pasivno promatrali događaje i registrirali ih.²⁰²

Čini se da su iločki događaji ostavili određenog dubljeg traga na Promatračku misiju EZ-a. Njezin glasnogovornik Smits tako je osjetio potrebu da na konferenciji za tisak 21. listopada 1991. posebno naglasi kako Misija nikada nije hrvatskim vlastima predložila "evakuaciju Vukovarčana nalik onoj iločkoj".²⁰³ Iločki su događaji tako na jasan način uputili na sve razlike između stvarnih ovlasti Promatračke misije EZ-a i hrvatskih očekivanja od njezina djelovanja. Isti će nesporazumi obilježiti cjelokupno razdoblje prisutnosti Misije u Hrvatskoj. S jedne strane, što ovaj primjer dobro pokazuje, promatrači su učinili sve što je bilo u skladu s njihovim ovlastima. To pak nije bilo ni izbliza dovoljno. S druge strane, promatračko djelovanje bilo je samo refleksija modela djelovanja za koji je EZ smatrao kako će pridonijeti zaustavljanju sukoba. Pretpostavka je bila pogrešna, a učinci i ne tako teško predvidljivi.

Zaključak

Iz čitavog niza razloga Europska zajednica nije mogla izbjeći intervenciju u problematici političke krize i ratova u bivšoj Jugoslaviji. Način na koji se

¹⁹⁸ Geert-Hinrich AHRENS, *Diplomacy on the Edge. Containment of Ethnic Conflict and the Minorities Working Group of the Conferences on Yugoslavia*, Washington 2007, 120.-121.

¹⁹⁹ HDA, UPRH, P, F 264, Pismo Voditeljice Hrvatskog ureda pri Promatračkoj misiji Europske zajednice Ljerke Mintas Hodak od 16. listopada 1991.

²⁰⁰ HDA, UPRH, P, F 264, Pismo potpredsjednika Vlade Republike Hrvatske Mate Granića od 17. listopada 1991.

²⁰¹ M. MALOVIĆ, *n. dj.*, 63.

²⁰² *Isto.*

²⁰³ Darko KOBALI, "Vrtnja u krug", *Vjesnik*, 22. listopada 1991.

Europska zajednica naumila sučeliti sa sukobom u Hrvatskoj bio je orijentacija na njegovo zaustavljanje putem pregovora sukobljenih strana. U tom su smislu predstavnici EZ-a trebali sukobljenim stranama olakšati pregovore putem pružanja različitih vrsta *dobrih usluga*. U isto vrijeme trebalo je vrh EZ-a učiniti što bolje informiranim o stvarnim karakteristikama situacije u Hrvatskoj. Iz tih je odrednica nastala Promatračka misija Europske zajednice. Kao najizravniji oblik uključenosti EZ-a u sukob u Hrvatskoj Promatračka je misija trebala predstavljati najvažniji izvor informacija za europsku politiku; najvažnija zadaća promatrača bila je u uočavanju karakteristika situacije te sačinjavanju izvještaja o tome. Uz to su promatračke zadaće bile nadgledanje provedbe brojnih sporazuma, a s vremenom se opseg njihova djelovanja proširio i na različite aspekte humanitarne problematike. Promatračko djelovanje bilo je uvjetovano čitavim nizom čimbenika, od kojih je sama Misija mogla utjecati na malo njih. U tom smislu njezino djelovanje nije bilo obilježeno visokim stupnjem operativne samostalnosti. Hrvatskoj javnosti, ali i službenoj politici, trebalo je dugo vremena za prihvaćanje činjenice kako Promatračka misija nije u mogućnosti zaustaviti sukob u Hrvatskoj. No, ona to nije mogla, i to ne samo zbog malobrojnosti svoga članstva: mandat Misije podrazumijevao je principijelnu neutralnost te nemiješanje u sukob. Ipak, usprkos svim ograničenjima, promatrački izvještaj iz studenoga 1991. predstavlja važan dokument vremena. U njemu su točno uočene glavne karakteristike situacije u Hrvatskoj. Upravo taj promatrački izvještaj na najbolji način upućuje na svu složenost Misijina položaja: s jedne strane ona nije imala mogućnosti aktivnog mirotvorstva (nametanja mira – *peace enforcement*), ali je, usprkos uglavnom korektno obavljenim zadaćama (uvijek u skladu s mandatnim okvirima), često morala podnositi sav teret neuspjeha Europske zajednice.

SUMMARY

"ICECREAM AND SUN" – THE EUROPEAN COMMUNITY MONITORING MISSION AND CROATIA, 1991-1995

The author of this article utilizes original archival documents, periodicals from the time, and other relevant literature to analyze the reasons for the formation and deployment of the European Community Monitoring Mission (ECMM) in Croatia, 1991-1995. The European Community Monitors' – as they are commonly known – basic duty was to observe and report on the fulfillment of the agreements reached among the parties in conflict in Croatia. Their activities were dependent on a large number of factors on which the mission in reality could not have much effect.

Key words: European Community, Republic of Croatia, Homeland War, internationalization, European Community Monitoring Mission, monitoring, mediation, reporting

